

Sulpicius Severus Krónikája és a 4. századi világvégevárás

Miközben a tudós aquitaniai aszkéta, Sulpicius Severus 403–404-ben a Toulouse melletti Primuliacum nevű birtokán *Krónikáját* írta, a latin Nyugatot hatalmas politikai és vallási átalakulás rázta meg.¹ A 4. század utolsó negyedében rómaiak, gótok, hunok és vandálok súlyos katonai harcokat vívtak, melyek nemcsak a Római Birodalom földrajzi határait, hanem társadalmi és politikai szerkezetét is tartósan megváltoztatták.²

Egy birodalom halálhörgése

A csatazaj már a késő antik történetíró, Ammianus Marcellinus szerint is meghatározta I. Valentinianus (364–375) és Valens (364–378) római császárok uralkodását, amikor vérszomjas vadak rohanják le a római világot és pusztulással fenyegetik.³ A vad barbárok a névtelen szerző által írt *De rebus bellicis* című traktátusban is felbukkan: szorongatják a Római Birodalmat, megtámadják határait, megzavarják nyugalmat és békéjét.⁴ Az egyháztörténész Rufinus a 376–378. évek politikai eseményeihez köti a „Római Birodalom válságának kezdetét, az akkori és a későbbi csapások eredetét”.⁵ A gót szövetség átkelése a Dunán és az ezt követő 378. augusztus 9-i hadrianopolisi csata, amely a keletrómai császári sereg megsemmisítő vereségével és Valens császár halálával végződött, a kortárs és a mai történetírásban egyaránt víz-

1 A tanulmány eredeti megjelenése: Wieser, Veronika: Die Weltchronik des Sulpicius Severus: Fragmente einer Sprache der Endzeit im ausgehenden 4. Jahrhundert. In: *Abendländische Apokalypstik: Kompendium zur Genealogie der Endzeit*. Hrsg. v. Wieser, Veronika-Zolles, Christian-Feik, Catherine-Zolles, Martin-Schlöndorff, Leopold. Berlin, Akademie Verlag, 2013. 661–693. (Kulturgeschichte der Apokalypse, 1.)

2 Webster-Brown, 1997; Bowersock-Brown-Gabar, 1999; Rousseau-Raithel, 2009; Wickham-Cameron-Ward-Perkins-Whitby, 2000; Wickham, 2009; Smith, 2007; Sarris, 2011; Pohl-Gantner-Payne, 2012.

3 Ammianus Marcellinus: *Res gestae*. XXVI. 4. In: Seyfarth, 1968–1971. Bd. 4/2. 20.: „Hoc tempore velut per univsum orbem Romanum bellicum canentibus bucinis excitae gentes saevissimae limites sibi proximos persultabant.”

4 Anonymus: *De rebus bellicis*. 6, 1–2. In: Thompson, 1952. 97.: „Inprimis sciendum est, quod imperium Romanum circumlatrantium ubique nationum perstringat insania et omne latus limitum tecta naturalibus locis appetat dolosa barbaries. Nam plerumque memoratae gentes aut silvis teguntur aut extolluntur montibus aut vindicantur pruinis, nonnullae vagae solitudinibus ac sole nimio proteguntur. Sunt quae paludibus fluminibusque defensionae nec inveniri facile queunt et tamen quietem pacis lacerant inopinatis incursibus.”

5 Tyrannus Rufinus: *Historia ecclesiastica*. II. 13. In: PL vol. 21. 523A: „Quae pugna initium mali Romano imperio tunc et deinceps.”

választó a római-barbár kapcsolatok történetében.⁶ „Úgy dőltek a birodalomba a felfegyverzett barbárok seregei, mint Etnából a hamu,⁷ és nyomásuk viharos hevességgel a római világ összeroppanásához vezetett” – írja Ammianus Marcellinus,⁸ aki a hadrianopolisi csatával zárja le a Róma történetét. Az egyházatya Szent Jeromos is ezt az eseményt választja krónikája végpontjául.⁹ Nem mintha „félne nyíltan és őszintén az élőkről tudósítani, hanem mert barbárok tombolnak országunkban”.¹⁰ Barátjának, Helidorusnak még húsz évvel később is azt írja, hogy a hadrianopolisi csata idején „Konstantinápolytól a Júliai-Alpokig ömlött a római vér”.¹¹

376 és 378 a „népvándorlás korának”, a „barbár invázióknak” a kezdete, ami a késő antikvitás és a kora középkor nyugat-európai történelmének mester-narratívája lett. A vándorló vagy menekülő gótok, vandálok, burgundok és longobárdok egész Európát átszelő mozgalmi a Nyugatrómai Császárság válságáról és összeomlásáról, illetve fennmaradásáról és átalakulásáról szóló történeti értelmezés alapjai.¹² Az időszak gyors egymásutánban bekövetkező radikális változásai „a nyugati birodalom haláltusájának”,¹³ általános társadalmi válságának részei. A válság nemcsak a birodalom periferiáján bontakozott ki, hanem központi területeit is érintette. A következő évek fejleményeit az események és ellenreakciók megfoghatatlan sokasága határozta meg: határátlépések, támadások és fosztogatások, felkelések és bitorlások, amelyek épp annyira voltak külső, mint belső eredetűek. A 4. század végén e sokoldalú folyamatok alapján az emberek úgy érezték, a Római Birodalom bukása bármikor bekövetkezhet. Barbár hadseregek, befolyásos római hadvezérek és segédcsoportok, bitorlók és ellencsászárok központi politikai szereplővé váltak.¹⁴

6 A kortárs ábrázolásokra: Ammianus Marcellinus: *Res gestae*. XXXI. 4, 1–13. In: Seyfarth, 1968–1971. Bd. 4/2. 252–257.; Hieronymus: *Chron.* a. 376.; Orosius: *Historiae adversum paganos*. VII. 33, 9–19. In: Zangemeister, 1967. 279–281.; Eunapios von Sardes: *fr.* 42. In: Blockley, 1981–1983; Procopius: *Bellum Gothicum*. IV, 5. In: Veh, 1978. Bd. 2. 737–747.

7 Ammianus Marcellinus: *Res gestae*. XXXI. 4, 9. In: Seyfarth, 1968–1971. Bd. 4/2. 254.: „Per id tempus nostri limitis reseratis obicibus atque ut Aetnaeas favillas armorum agmina diffundente barbaria (...)”

8 Uo.: „Ita turbido instantium studio orbis Romani perniciēs ducebatur.”

9 Hieronymus: *Chron.* a. 378. A krónika végdátumára: Burgess, 1993. 70.; Lenski, 1997. 129–168.; Rebenich, 2009. 49–59. A hatásokról kritikusan: Wolfram, 1977. 227–250.

10 Hieronymus: *Chron. praef.* In: Helm, 1984. 7.: „Quo fine contentus reliquum temporis Gratiani et Theodosii latoris historiae stilo reservavi, non quo de viventibus timuerim libere et vere scribere – timor enim D[e]i hominum timorem expellit – sed quoniam dibacchantibus adhuc in terra nostra barbaris incerta sunt omnia.”

11 Hieronymus: *Ep.* 60, 16. In: Hilberg, 1996. 571.: „Viginti et eo amplius anni sunt, quod inter Constantinopolim et Alpes Iulias cotidie Romanus sanguis effunditur. Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Thessaliam, Dardaniam, Daciam, Epiros, Dalmatiam cunctasque Pannonias Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Huni, Vandali, Marcomanni vastant, trahunt, rapiunt.”

12 A migrációra és invázióra: Pohl, 2002; Halsall, 2007. 3–34., 455–498.; Goffart, 2006; Heather, 2010. A kutatástörténetre: Gillett, 2002.

13 Heather, 2009. 4.

14 Steinacher, 2015. Sulpicius Severus és Tours-i Szent Márton életében fontos a trónbitorló Magnus Maximus, akit 383-ban Britanniában csapatai császárrá kiáltottak ki, és akit Gratianus császár meggyilkolása után rövid időn belül Theodosius és II. Valentinianus is elismert, és így Nyugaton átvette az uralmat. Öt évig uralkodott Trier központtal Britannia, Gallia és Hispánia felett. Matthews, 2010. 361–378.; Sulpicius Severus: *Dialogi*: „vir omni vita merito praedicandus” (II. 6, Z. 2. [187.]), „multis bonisque actibus praeditus” (III. 11, Z. 11. [209.]).

A Nyugatrómai Birodalom következő évszázadában nemcsak a politikai szervezet, de a hatalomról folyó diskurzus is alapvetően új – vallási és intellektuális – színezetet kapott. Konstantin császár 312-ben a Milvius-hídi csata előestéjén látott álma és a kereszténység ugyanazon évszázad végén bekövetkezett győzelme, azaz Konstantin megtérése és Theodosius 394-es Frigidus menti győzelme között a kereszténység „avantgárd szektából” a Római Birodalom államvallása lett.¹⁵ Az új keresztény korszakot (*tempora Christiana*) olyan egyházatyák munkái és gondolatai határozták meg, mint Nagy Szent Vazul, Poitiers-i Szent Hilarius, Szent Ambrus, Aranyszájú Szent János, Szent Jeromos és Szent Ágoston.¹⁶ A korszakot az egyház belső konfliktusai és ellentétei jellemezték, különböző hitértelmezések és eretnek irányzatok (Arius, Priscillianus és Pelagius) versengtek egymással, miközben a szerzetesközösségek gyorsan növekedtek, illetve az egyházi struktúrák kialakultak és intézményesültek.

A 4. század fordulóján a kortársak beszámolóiban a válság és a társadalmi változást okozó mozgalmak széles spektruma bontakozik ki. A földközi-tengeri térség keresztény elite a politikai eseményeket új társadalmi látomások és világvégevárás alapján értelmezte. Ezeket fogalmazta meg Szent Ágoston az *Isten városáról* írt monumentális művében, Orosius *A pogányok ellen írt történeti könyveiben*, Sulpicius Severus *Krónikájában* és *Dialógusaiban*. Sulpicius Severus Primuliacumban, Paulinus Nolában, Ágoston Hippóban, Jeromos Betlehemben és Ambrus Milánóban egyéni szemszögből – püspökként vagy aszkétaként, száműzetésben vagy keresztény nyájuk számára – a görög-római antikvitás klasszikus elbeszélő hagyományait és a keresztény univerzalizmust ötvözve értelmezték az eseményeket.

Regionális távlatok

Mielőtt a háború és a pusztítás az 5. század első éveiben elérte volna Gallia déli részét, Primuliacumban még virágzott Sulpicius Severus kis keresztény központja, a Tours-i Szent Márton lelkiségét továbbvivő aszkétaközösség.¹⁷ Birtokára visszavonulva Sulpicius 395 és 404 között három nagy irodalmi művet írt, melyek közt a legismertebb a feltehetően 396 nyarán elkészült *Vita Martini*. A szöveg röviddel megjelenése után széles körben ismert lett, a középkorban számos hagiografikus szöveg mintájává vált.¹⁸ A kora középkori és a mai közönség is kevésbé ismeri Sulpicius *Krónikáját*. A mű egy teljes kéziratban maradt csak fenn, és egy rossz állapotú

15 Veyne, 2008. 26–27.; Brown, 2003; Cameron, 1994. A keresztények és pogányok szembenállásának kritikája: Cameron, 2011. 93–131. Lásd még: Lim, 1999. 196–218.

16 Markus, 1994. 92–122.; Leppin, 2007.

17 Az előképek a sivatagi atyák, például Remete Szent Antal (Athanasius: *Vita Antonii*) között találhatók: Brunert, 1993. A monasztikus és aszketikus mozgalmak kifejlődésének és elterjedésének áttekintésére: Stancliffe, 1983. 21–29.; Goodrich, 2008; Dunn, 2007. 669–690.; Rubenson, 2007. 637–668.; Brown, 2012. 411–432.; Rapp, 2005. 105–124.

18 Az atanázi, jeromosí és egiptuszi püspök- és szentéletrajzok műfajához: Stancliffe, 1983. 72., 90.

töredékben.¹⁹ Sulpicius 400 körül, Stilicho konzulátusa idején kezdte munkáját és körülbelül három évig dolgozott rajta.²⁰ A *Krónikával* közel egy időben jelent meg ismert szövegei közül utolsóként a három fiktív beszélgetést tartalmazó írása, a *Dialógusok*, melyben Sulpicius Gallusszal, Márton tanítványával és a hároméves egyiptomi útról visszatérő Postumianusszal beszélget Szent Mártonról, a sivatagi atyákról és a korabeli galliai egyházat felbolygató feszültségekről.

Sulpicius nem a külvilágtól elvonultan élt Primuliacumban, hanem háztartásával – rabszolgáival és hírvivőivel, szegényekkel, idegenekkel és látogatókkal, *puerusokkal* és *frater spiritualisokkal* – együtt. Keresztényként azonban „idegen volt a földön”, ahogy régi barátja, Nolai Szent Paulinus eszményítette őt: „idegen vagy hazádban és száműzött a világon” (*patriae tuae peregrinus es et exul istius mundi*).²¹ „Előkészítéd magadnak a szállást kis celládban és rabszolgáid társaként nem mint családfő húzódsz házadba, hanem mint idegen napszámos és hontalan béres, az Úrnak a közösen kikönyörgött szállásért felebarátaid testi és lelki szolgálatával fizetsz.”²²

Paulinus levelei alapján Sulpicius csak a birtok használati joga felett rendelkezett, tulajdonjogát átiratta a helyi egyházra. Többi javait (*substantia*) és nagy vagyonát (*divitiae*), amelyhez konzuli családba történt beházasodása révén jutott, eladta.²³ Amikor Sulpicius az aszkézisnek szentelt élet mellett döntött, lemondott örökségéről és hátrahagyta atyját „az élet ingadozó hajóján (...) birtokaival”²⁴ együtt. Az aszkétaközösség felépítéséhez anyagi támogatást gazdag anyósától, Bassulától kapott. Bassula nemcsak lelkileg állt közel Sulpiciushoz mint „Krisztus társörököse”, de a gyakorlati életben is segítette, ideértve irodalmi munkásságát is.²⁵ Sulpicius megtérésében Bassulának éppúgy szerepe volt, mint Nolai Szent Paulinus és Tours-i Szent Márton

19 Biblioteca Apostolica Vaticana, Palatinus latinus 825. A kéziratot a 10. század végén egy brit scriptoriumban írták: Bischoff, 1989. 126–127. A töredék (Stiftsarchiv im Hof St. Leodegar, PAA 123/3 és 123/4) 9. század második felére (Corbie) történő datálására: Hoffmann, 2003. 447–458. Az *editio princeps* publikálója Matthias Flacius Illyricus volt: *Sulpitii Severi Sacrae historiae a mundi exordio ad sua usque tempora deductae libri duo* (Basel, 1556). Flacius Illyricusról: Kürbis, 2013. 431–450. A *krónikával* ellentétben a *Vita Martinine*nek több mint 200 kézirata maradt fenn: Vaesen, 1988. 49–71.; Senneville-Grave, 1999. 11–12.

20 A datálásra: Stancliffe, 1983. 80. (403 tavasza és legkésőbb 406 között). Ugyanekkor keletkeztek a *Dialógusok*, illetve Hieronymus: *Comm. in Hiezechielem* XI. 36, Z. 658–662. In: Gloire, 1964. 500.: „(...) et nuper Severus noster in dialogo cui »Gallo« nomen imposuit.”

21 A primuliacumi életére vonatkozó kevés információ elsősorban Paulinus leveleiből és Sulpicius *Dialógusaiból* származik. Burrus, 1995. 141. szerint Primuliacum olyan eszményi aszkétaközösség volt, mely megőrizte a nagybirtok társadalmi struktúráit, a késő antik háztartás általában a rabszolgákkal együtt tért meg.

22 Paulinus Nolanus: *Ep.* 24, 3. In: Skeb, 1998. II. 584–585.: „(...) sed de peregrinis et egentibus unius ipse metator anguli complex tuorumque confamulus vernularum temporalis habitaculum tui tecti non ut paterfamilias usurpas, sed ut mercennarius vel inquilinus manes, stipendium quasi precariae mansionis domino pensitans de socia et corporis tui et animi servitute.”

23 Paulinus Nolanus: *Ep.* 5, 5. In: Skeb, 1998. I. 174–176.

24 Paulinus Nolanus: *Ep.* 5, 6. In: Skeb, 1998. I. 176.: „...exemplo apostolorum relictopatere in navicula fluctuante, scilicet in huius vitae incerto cum retibus rerum suarum et implicatione patrimonii derelicto Christum secutus.” Lásd még: *Ep.* 1, 1 (Skeb, 1998. I. 118–119.) és *Ep.* 24, 1 (Skeb, 1998. II. 578–581.). A vagyonról történő részleges lemondás megszokott volt a birtokos előkelők között. A vagyon egy része egyházi és kolostori alapítványokat táplált, míg a családi birtokot egy rokon igazgatta tovább. Mratschek, 2002. 140–155., 159–163.

25 Sulpicius Severus: *Ep.* 3 (Bassulának). In: Smolak, 1997. 144–163.; Mratschek, 2002. 156. Lásd Paulinus Nolanus: *Ep.* 5, 19. In: Skeb, 1998. I. 196–198.: „...sanctam parentem nostram, matrem in Christo coheredem.”

barátságának. A megtérés 394–395 óta őszintén foglalkoztatta.²⁶ Amikor hátrahagyta fényes ügyvédi és szónoki karrierjét Bordeaux-ban, Paulinus szerint „virágzó élet-ről” mondott le: „Több dicsőséget nyertél, kevésbé nehezedett rád az atyai vagyon súlya, nem szűkölködtél a rendelkezésre álló lehetőségekben, és éppen kiléptél a világ színpadára, az ünnepelt fórumra, győzelmi díjként ékesszólásodért.”²⁷

Sulpicius nem Márton marmoutier-i szerzetesközösségébe lépett be, hanem saját vallási központot alapított.²⁸ Isten szolgájaként (*servus Dei*) élt Primuliacumban, úgy, mint Paulinus, aki feleségével, Therasiával 393-tól fokozatosan felszámolta és eladta közös vagyonukat, majd 395 nyarán Nolában kolostort (*fraternitas monacha*) alapított.²⁹ Nolát még mint Campania *consularis*a jól ismerte, és amikor aszkétaként itt telepedett le, folytatta korábbi építő tevékenységét.³⁰

Paulinus és Sulpicius régi barátok voltak, megtérésük után pedig lelki kötelékük még erősebb lett. „Különleges ajándék, hogy szoros barátságunk, amit korábbi életünkben is ápolunk, megmutatta, hogy Krisztus szeretetében is egymásnak választottunk.”³¹ Az aszkéták és keresztény „megtértek” elithálózatának tagjai lettek, akik rendszeres kapcsolatban álltak egymással személyes találkozók és első-sorban levelezés útján. A baráti viszonyt olyan anyagi javak cseréjével pecsételték meg, mint saját írásaik, könyvek és ereklyék ajándékozása.³² Therasia elküldte Bassulának a jeruzsálemi Keresztfa töredékét,³³ amit később Sulpicius újonnan épített második primuliacumi bazilikájának ereklyetartójában őriztek, Clarus, Márton egyik tanítványának földi maradványai és szentek hamvainak gyűjteménye mellett.³⁴ Paulinus 397 nyarán kapott egy példányt Sulpicius Szent Márton-életrajzából,

26 Két döntő esemény történt ekkor: felesége halála (Paulinus Nolanus: *Ep.* 5, 5. In: Skeb, 1998. I. 174–177.; Stancliffe, 1983. 17.), valamint első találkozása Szent Mártonnal, amikor már az életrajzán dolgozott (Sulpicius Severus: *Vita Sancti Martini* 25, 1. és 25, 4–5. In: Smolak, 1997. 2–115.)

27 Paulinus Nolanus: *Ep.* 5, 5. In: Skeb, 1998. I. 174–177.: „Tu frater dilectissime, ad dominum miraculo maiore conversus es, quia aetate florentior, laudibus abundantior, oneribus patrimonii levior, substantia facultatum non egentior et in ipso adhuc mundi theatro id est fori celebritate diversans et facundi nominis palmam tenens (...)”

28 A primuliacumi liturgikus napirendről keveset tudunk. Burrus, 1995. 141–143.

29 Paulinust 394 karácsonyán szentelték pappá, a püspöki címet pedig 409-ben nyerte el: Mratschek, 2002. 62. Birtokai eladása 400-ig is eltartott. Paulinus javairól történő lemondására: Augustinus: *De civitate Dei*. Libri viginti duo I. 10. In: Dombart-Kalb, 1955. 11–12.: „Unde Paulinus noster, Nolensis episcopus, ex opulentissimo divite voluntate pauperimus et copiosissime sanctus (...)” Lásd még: Mratschek, 2002. 78–83.; Trout, 1999. 133–159.; Brown, 2012. 208–223.

30 Paulinus Nolanus: *Carm.* 21. In: Hartel, 1999. 158–186. Campaniai hivatali ideje alatt Nolában szállást építtetett a szegények és zarándokok számára, illetve egy kövezett utcát Szent Félix bazilikájához; későbbi építető tevékenységét saját pénzből finanszírozta. Építtetett egy bazilikát Fundiban, ő fizette az új nolai vízvezeték építését, a zarándokszállás kibővítését és a Szent Félix-bazilika renoválását. Mratschek, 2002. 250–265.

31 Paulinus Nolanus: *Ep.* 11, 5. In: Skeb, 1998. I. 250–251.: „...tamen illud in te speciale nobis donum est, quod praedestinos nos invicem nobis in caritate Christi iunctissima prioris quoque vitae amicitia signavit, adhuc eorum, quae nunc per Christum avertimur, amatores.”

32 Trout, 1999. 200–218.

33 A Szent Kereszt darabkáját Melania hozta magával 400 körül Jeruzsálemből, Bassulának és Sulpiciusnak közösen adta ajándékba. Paulinus Nolanus: *Ep.* 31, 1. In: Skeb, 1998. II. 728–731.: „Sed quod alteri vestrum datur utriusque vestrum est, quia in utroque vestrum una ratio manet et sexum evacuat fides, quae in virum perfectum ambo concurruntis.”

34 Paulinus Nolanus: *Ep.* 31, 1–2. In: Skeb, 1998. II. 728–733.

melyet lelkesen terjesztett nolai látogatói és a római könyvtárosok (*librarii*) között.³⁵ *Krónikáján* dolgozva Sulpicius megkérte Paulinust, hogy egészítse ki történelmi ismereteit. A Szent Kereszt Szent Heléna általi megtalálásáról folytatott levelezésüket Sulpicius felhasználta a Hadrianus alatti zsidó háborúról szóló elbeszélésében.³⁶ Paulinus „mindig kitért a történetírók elől” és Sulpicius kérdéseit továbbküldte Rufinusnak, aki ekkor Eusebius *Egyháztörténetét* fordította latinra.³⁷

Leveleikben az aszkétaközösség életének gyakorlati gondjait is érintették, mint például a ruházat és a táplálkozás. Paulinus egy küldöncről panaszkodott Sulpiciusnak, és hangsúlyozta, milyen külső jegyekkel kell egy aszkétának megkülönböztetnie magát másoktól.³⁸ A megtértek (*conservulus, compaldus*) legyenek szápadtak és szegények: „*Gyűrött zsákruhát viseljenek, ne kabátot, hanem köpennyel fedjék magukat, ne övet, hanem kötelet csomózzanak derekukra, ne bodorítsák a hajukat (...), hanem nyíratkozzanak rútul kopaszra.*”³⁹

Az aquitaniai aszkétaközösségekben a 370–380-as években sokan tolongtak. Paulinus 386-ban vette fel a kapcsolatot vezetőikkel, Victricius roueni és Márton tours-i püspökkel. A szerzetesmozgalmak és a róluk folytatott vita határozták meg a 4. század végének kiéleződő lelki és szellemi hangulatát. Ekkor terjedtek el az Ibériai-félszigetről Priscillianus, Ávila püspökének tanai, akinek mozgalmával Paulinus, Sulpicius és Tours-i Szent Márton is érintkezésbe került. Márton 385–386-ban kiállt Priscillianus mellett, amikor püspökökollégái feljelentették, és a trónbitorló Magnus Maximus elítélte és kivégeztette. Ezek után őt is eretnekséggel vádolták.⁴⁰ Sulpicius *Krónikája* több fejezetét is ezen eseményeknek szenteli, megvédi Márton álláspontját és megkísérelti „eltávolítani” Priscillianustól.⁴¹ Paulinus tagabb környezetéből Ausonius (a híres szónok és a fiatal császár, Gratianus tanítója) kollégájának

35 Paulinus Nolanus: *Ep.* 29, 6. In: Skeb, 1998. II. 690–693. (Paulinus abból olvas fel); Sulpicius Severus: *Dial.* I. 23, 4. In: Halm, 1866. 176.

36 Paulinus Nolanus: *Ep.* 28, 5 (ca. 402/3). In: Skeb, 1998. II. 676–679.; *Ep.* 31, 4 (uo. 736–739.); Van Andel, 1976. 48–53.

37 Paulinus Nolanus: *Ep.* 28, 5. In: Skeb, 1998. II. 676–677.: „*Attamen nunc operis tui curam gerens, quo te pro utilitate fidei nostrae inspicendis et conferendis praeteritorum temporum rationibus occupatum indicasti, quod de me non habui de fratribus unanimi opulentiore thesauro petivi; et ipsam adnotationem, quam commonitorii vice miseras litteris meis inditam, direxi ad Rufinum presbyterum, sanctae Melani [sic!] spiritali via comitem.*”

38 Paulinus Nolanus: *Ep.* 17, 1 és 22, 1. In: Skeb, 1998. II. 398–401., 470–471.; Trout, 1999. 121–132.

39 Paulinus Nolanus: *Ep.* 22, 2. In: Skeb, 1998. II. 470–473.: „*Nos adeant et revisant conservuli et compallidi nostri, non vestibus pictis superbi sed horrentibus ciliciis humiles nec chlamyde curta liti sed sagulis palliati nec balteo sed reste succinti nec improba adtonsi capitis fronte criniti sed casta informatum capillum ad cutem caesi et inaequaliter semitonsi et destituta fronte praerasi.*” A teveszőrből és puha báránybőrből készült kabátok kölcsönös ajándékozása: Paulinus Nolanus: *Ep.* 29, 1 és 5. In: Skeb, 1998. II. 682–685., 690–691. Stancliffe, 1983. 33. a primuliacumi, nolai és a Márton alapította marmoutier-i szerzetesi közösség életét a „laza” és „úriemberhez méltó” fogalmakkal jellemzi. Hasonlóképp Burrus, 1995. 141–142.

40 Márton vádlója Ithacius, a hispániai Ossonuba püspöke volt: Sulpicius Severus: *Chron.* II. 49, 1. In: Senneville-Grave, 1999. 338–339.; *Dial.* III. 12, 2. In: Halm, 1866. 210. Priscillianus ítélete az eretnekség mellett varázslást és szexuális kicsapongást is említett. *Chron.* II. 50, 3 (342–343.): „*Is Priscillianum gemino iudicio auditum convictumque maleficii nec diffitentem obscenis se studuisse doctrinis, nocturnos etiam turpium feminarum egisse conventus nudumque orare solitum, nocentem pronuntiavit redegitque in custodiam, donec ad principem referret.*”

41 Sulpicius Severus: *Chron.* II. 46–51. In: Senneville-Grave, 1999. 332–347.; Van Andel, 1976. 97–114.

felesége és lánya volt érintett Priscillianus ügyében, akivel együtt őket is kivégezték Trierben.⁴² Aquitániában nemcsak a szerzetesmozgalmak okoztak feszültséget, hanem a keleti aszkézis gyakorlata is magában hordozta a konfliktus lehetőségét. Márton az első egyike Nyugaton, aki megvalósítja a sivatagi atyák tanítását Marmoutier-ban, amely Paulinus nolai közösségének szolgált például. Az aszkéta és monasztikus törekvések egyre erősödtek a 4. század közepétől a városokban, a szenátori arisztokrácia köreiben és a vidéken is terjedő kereszténységben.⁴³

Paulinus és Sulpicius életműve jól példázza azt a jelenséget, hogy a galliai nemesség szerzetesi életre vagy egyházi hivatalra cserélte világi karrierjét.⁴⁴ Sulpicius írásai vallási viták és identitáskeresés hátterében keletkeztek. Márton és Sulpicius nézőpontjából láttatják és tematizálják a problémákat, és beszámolnak az aquitániai püspökökkel és klérussal vívott kisebb-nagyobb konfliktusokról is.⁴⁵ Sulpicius szerint a kereszténység nem egységes, belső ellentétek (*ecclesiarum intestinis periculis*),⁴⁶ irigység, rosszakarat és a püspökök hataloméhsége osztja meg: „A püspökök viszálykodása nyugtalanítja és összezavarja a keresztényeket, ellenségeskedésük mindent elront, megfélemlítéssel, állhatatlansággal, irigységgel, pártoskodással, kapzsisággal és mohósággal, kevélységgel, lustasággal fertőznek meg mindent – örült tanácsokkal és kitartó törekvéssel támadják a jó szándékú keveseket.”⁴⁷

Sulpicius iszonyodott az egyház világiasságától,⁴⁸ ahol olyan kiemelkedő személyiségek, mint Tours-i Márton is ki voltak téve ellenséges támadásoknak és sértéseknek (*probro et ludibrio*).⁴⁹ Írásaiban ezért lelkiatyja, Márton és annak tanítója, Hilarius poitiers-i püspök nemcsak az eretnokség elleni küzdelem főszereplői, hanem az ószövetségi próféták újabb megtestesülései, akik közvetítenek a világi és a lelki dolgok, Isten és a keresztény közösség között.⁵⁰

Sulpicius keresztény Krónikájának két könyvében tehát nemcsak a teremtésről, a bűnbeesésről, az özönvívről és a keresztényüldözésről (*vexationes*) számol

42 Euchrotia és Procula, Attius Tiro Delphidius rétor felesége és lánya: Sulpicius Severus: *Chron.* II. 51, 2. In: Senneville-Grave, 1999. 344.; Mratschek, 2002. 57., 88.

43 A „vallásos ébredésre” és az 5. századi püspöki hatalom kialakulására: Heinzelmänn, 1976; Brown, 2012. 385–407.

44 Prominens példák: Poitiers-i Hilarius, Rutilius Claudius Namatianus és Sidonius Apollinaris. Galliára: Wickham, 2005. 155–186.; Salzman, 2002. 86–90.; Rapp, 2005. 3–22., 172–207.

45 Sulpicius Severus: *Dial.* I. 26. In: Halm, 1866. 100–101.; Burrus, 1995. 143–148.

46 Sulpicius Severus: *Chron.* praef. 2. In: Senneville-Grave, 1999. 88.

47 Sulpicius Severus: *Chron.* II. 51, 5. In: Senneville-Grave, 1999. 346–347.: „*Et nunc, cum maxime discordiis episcoporum omnia turbant et misceri cernerentur cunctaque per eos odio aut gratia, metu, inconstantia, invidia, factione, libidine, avaritia, arrogantia, somno, desidia depravata, postremo plures adversum paucos bene consulentes insanis consiliis et pertinacibus studiis certabant.*”

48 Sulpicius Severus: *Dial.* I. 2. In: Halm, 1866. 154.: „*In his regionibus, inter ista quae vivimus, ipsa nobis vita fastidio est.*” Vö.: Fontaine, 1988. 163–176.

49 Sulpicius Severus: *Chron.* II. 51, 5. In: Senneville-Grave, 1999. 346–347.

50 Például Sulpicius Severus: *Dial.* II. 5. In: Halm, 1866. 186.: „*Vicisti, inquit Postumianus, Galle, vicisti, non utique me, qui Martini sum potius adsertor et qui haec omnia de illo viro et scivi semper et credidi, sed eremitas omnes anachoretasque vicisti. Nemo enim illorum, sicut Martinus hic vester, immo noster, mortibus imperavit. Meritoque hunc iste Sulpicius apostolis comparat et prophetis, quem per omnia ille esse consimilem fidei virtus ac virtutum opera testantur.*” Lásd még: Sulpicius Severus: *Chron.* II. 50, 1. (Senneville-Grave, 1999. 342–343.). Vö.: Van Andel, 1976. 69., 76–83.

be a római császárok alatt, hanem elsősorban saját korának megpróbáltatásairól, a Római Birodalom felosztásáról (395),⁵¹ barbár népek fenyegetéséről és az aquitaniai egyház problémáiról, amelyet megosztottak az eretnekségről és az askézisről folyó viták.⁵² Az egyház új, nehéz és veszélyes korbba lépett, óriási, eddigelé nem látott gonosz erők fenyegetik: „Korunkban hatalmas nehézségek és veszélyek köszöntöttek be, melyek szokatlan gonosszággal mocskolják be az egyházat és zavarnak össze mindent.”⁵³

Pillantás a távolba

Sulpicius nem egyszerűen az aquitaniai egyház hitvitáiban felhangzó békétlen hang, hanem tágabb politikai kontextusban „a sebezhető nyugatrómai provinciák hangja”.⁵⁴ Az 5. század fordulóján a Római Birodalomban robbanásig feszült a katonai helyzet. Elsőként Noricumban, Raetiában és Galliában, majd Itáliában, amikor Alarik gót hadvezér, miután elveszítette a *magister militum* címet, megostromolta Aquileiát és Milánót, és kifosztotta Észak-Itáliát (Venetia, Liguria, Tuscia).⁵⁵

Nolában Paulinust közvetlenül fenyegette a veszély, Szent Félixhez imádkozott „a háború közeledő csatazajában”. Amikor a várost úgy fenyegette az elenség, mint a gonosz szellem az egyházat, arra kérte a szenteket, hogy tartsák távol „az istentelenek hadseregét” és kegyelmezzenek a hívőknek.⁵⁶ Paulinusnak a hit adott reményt, amikor 402. április 6-án, Alarik és Stilicho pollentiai csatájának előestéjén így prédikált gyülekezetének: „Szent Félixhez könyörgök, ha a gótok fegyvereinek lennék alávetve vagy a kegyetlen alánok között, akkor is örvendezve dicsérném a napot. Ha súlyos láncot viselnék nyakamon, és ha testemet le is gyűrnék, lelkemet és szívemet nem győzhetik le. Hitem kineveti a keserű szolgaságot. Szeretetem szabad barbár láncokban is szelíd szavakkal dicséri Istent. Most, amikor a hírek országról országra járva rémisztő újsággal sebzik félénk fülünket, rendíthetetlen bizodalunk Krisztusban, a mi Urunkban megerősít és felvértez bennünket. Kitartást ad lábainknak és Istenhez vezet lelkünket.”⁵⁷

51 A Római Birodalom felosztásának ez a dátuma retrospektív nézőpont, de a kortársaknál is megragadható a politikai széttagolódás: Hieronymus: *Ép.* 60, 15 (Geruchiához). In: Hilberg, 1996. Bd. 1. 568–569.

52 Fontaine, 1988. 170.; Van Andel, 1980. 278–287. A krónika felosztására: Van Andel, 1976. 7–53.; Weber, 1997.

53 Sulpicius Severus: *Chron.* II. 46, 1. In: Senneville-Grave, 1999. 332.: „*Sequuntur tempora aetatis nostrae gravia et periculosa, quibus non usitato malo pollutae ecclesiae et perturbata omnia.*”

54 Trompf, 2000. 283.

55 Wolfram, 1998. 144–159.; Heather, 1996. 130–165.; Halsall, 2007. 186–209.

56 Paulinus Nolanus: *Carm.* 26, Z. 425–430. In: Hartel, 1999. 261.: „*Sic modo bellisono venientes flumine pugnās / de nostris avertē [sc. Felix] locis. Manus in pia sacris / finibus absistat, quibus est tua gratia vallum / atque tuam timeant hostes quasi daemones aulam / nec cruor haec violet quae flamma vel unda refugit.*” Lásd még: Courcelle, 1964. 35–36.

57 Paulinus Nolanus: *Carm.* 26, Z. 22–28. In: Hartel, 1999. 246–247.: „*Hunc [sc. Felicem] ego, si Geticis agerem male subditus armis / inter et immites celebrarem laetus Alanos / et si multiugae premerent mea colla catenae / captivis animum membris non iungeret hostis / pectore non victo, calceret triste superba / servitium pietas. Licet inter barbara vincla / liber amor placitis caneret mea vota loquellis / Nunc igitur,*

A következő évek súlyos fegyveres összecsapásai nemcsak a Nyugatrómai Birodalom politikai egyensúlyát befolyásolták és változtatták meg alapvetően, hanem a gazdaságét és társadalomét is. 405 végén Itáliát ismét egy nagy gót sereg támadta meg, amely ezúttal hun és alán szövetséges csapatokkal nyomult be a Duna felől.⁵⁸ Szent Ágoston szerint Radagásius gót hadvezér szörnyűséges, százezer fős vad sereg felett parancsnokolt.⁵⁹ Ágoston tanítványa, Orosius szerint azért jött, hogy pogány isteneit a rómaiak vérével engesztelje ki, akiket az utolsó csepp vérig fel akart áldozni nekik.⁶⁰ Stilicho győzelme, aki Radagásius hun segédcsapataira Fiesole mellett megsemmisítő csapást mért, új érveket adott a keresztény apologéták kezébe.

A rajnai birodalmi védelmi rendszer szétesésekor azonban újabb válsággóc jött létre. 405–406 telén alánok, vandálok, aszdingok, szilingek és szvévek heterogén szövetsége lépte át a római határt a Rajnánál, megszállták Gallia északi részét, 409-ig Dél-Galliát, az Ibériai-félszigetet és Afrikát is elfoglalták.⁶¹ „A hispaniaiak ugyanazokban a lángokban perzselődnek, amelyben a gallok megégtek” – írja Salvianus választott hazájában, Marseille-ben.⁶² Gallia – melynek császári fővárosa, Trier a 4. század második felétől a birodalom egyik politikai és kulturális központja volt – a harcok középpontjában helyezkedett el, ellentétben a 3. századdal, amikor az inváziók kevésbé érintették. Ekkor a Loire-től, a Barbaricum katonai határától délre virágzó római kultúra fejlődött ki, amelyet Salvianus a Paradicsomhoz hasonlít.⁶³ Most „számtalan vad nép”⁶⁴ vette körbe és foglalta el a gall provinciákat, ahogyan Szent Jeromos a távoli Betlehemből jelentette.⁶⁵ A Galliát prédáló barbárokat (kvádokat, vandálokat, szarmatákat, alánokat, gepidákat, herulokat, szászokat, burgun-

quamvis varias vaga fama per oras / terrificis pavidas feriat rumoribus aures / nos tamen in domino stabilis fiducia Christo / roboret, et recto fixis pede mentibus armet (...).” Lásd még: Courcelle, 1964. 31–41.

58 Heather, 1996. 107.; Halsall, 2007.

59 Augustinus: *De civitate Dei*. V. 23. In: Dombart–Kalb, 1955. 159–160. Orosiusnál 200 ezer (Orosius: *Historiae adversum paganos*. VII. 37, 4. In: Zangemeister, 1967. 289.), Zószimosznál 400 ezerig. Zosime: *Historia nova*. V. 26. In: Paschoud, 1979. vol. 2.

60 Orosius: *Historiae adversum paganos*. VII. 37, 5. In: Zangemeister, 1967. 289.: „*Hic supra hanc incredibilem multitudinem indomitamque uirtutem paganus et Scythia erat, qui, ut mos est barbaris huiusmodi gentibus, omnem Romani generis sanguinem dis suis propinare devoverat.*”

61 A 406. december 31-i dátumra Prosper Aquitanus: *Chron.* a. 406. In: Mommsen, 1892. 465. A kutatás irányzataira: Steinacher, 2015; Heather, 2009. 3–29.; Goffart, 2006. 73–119.

62 Salvianus: *De gubernatione Dei*. VII. 52. In: Halm, 1877. 93.: „*Vastata est diu Gallia: ergo emendate est, cum in vicino esset, Hispania? Nec inmerito, quia nullus erat omnino timor, nulla correctio, flammis, quibus arserant Galli, Hispani ardere coeperunt.*”

63 Salvianus: *De gubernatione Dei*. VII. 2. In: Halm, 1877. 85.: „*Nemini dubium est Aquitanos ac Novempopulos (...) ut vere possessores ac domini terrae illius non tam soli istius portionem quam paradisi imaginem possedisse videantur.*” Ehhez lásd: Roberts, 1992. 97–106.; Maas, 1992. 275–284.; Wood, 1992. 9–18. A határról: Halsall, 2007. 346–357. A terület I. Valentinianus (367–392) óta tartó intellektuális virágkoráról (a gall rétoriskolákról): Stancliffe, 1983. 3–4.

64 Lásd a 66. jegyzetet.

65 386-től 420-ban bekövetkezett haláláig élt és dolgozott betlehemi száműzetésében, miután két évvel korábban boszorkánysággal, manicheizmussal és erkölcstelenséggel vádolták Rómában, és ezért elmenekült onnan: Hieronymus: *Ep.* 45, 2–6. In: Hilberg, 1996. Bd. 1. 324–328.: „*Ego probrosus, ego versipellis et lubricus, ego mendax et satanae arte decipiens! (...) Maleficum me quidam garrunt: magum vocabant et Iudaei dominum meum, seductor et apostolus dictus est.*”

dokat és alemannokat) az őszövetségi Izraelt fenyegető asszírokhoz hasonlította.⁶⁶ A birodalom északnyugati részén, Britanniában trónbitorlók döntötték meg a római uralmat.⁶⁷ A Marcus és Gratianus uralkodása alatti megghiúsult kísérletek után „III.” Konstantinnak sikerült a hatalomátvétel. A római hadsereg maradékával átkelt Galliába, hogy ott szembeszálljon a barbár hódítókkal, és végül Gallia nagy részét ellenőrzése alá vonta.⁶⁸

A politikai küzdelmek csúcspontját a kortársak számára Róma kirablása jelentette az 5. század elején. 410. augusztus 24-én Alarik vezetésével gót csapatok nyomultak be a városba és három napig fosztogattak.⁶⁹ Szent Jeromos már egy évvel azelőtt széles történeti összefüggésbe helyezte a hadrianopolisi csata korábbi eseményeit. Geruchiához intézett levelében a rómaiak és barbárok „harmincéves háborújáról” írt.⁷⁰ E szerencsétlenségek és a hosszú háborúk kiapasztották könnyeit, és Róma kirablására már szavakat sem talál: *„Szörnyű hír ért el minket nyugatról. Rómát megostromolták és a polgárok életét aranyért vették meg. (...) torkomra fagy a szó diktálás közben, és hangom zokogásba fúl. Elfoglalják a várost, amely korábban leigázta a világot.”*⁷¹

A Római Birodalom, azaz a rómaiak által ismert világ vége a rómaiak szemében egyre valószínűbbé vált, de meghaladta a képzelet és a nyelv határait.⁷² Szent Jeromos vitatott hallgatása egy azok közül a római reakciók közül, mellyel az *Vrbs* elfoglalására válaszoltak. A birodalom „szimbolikus központját” foglalták el.⁷³ A Római Birodalom bukásának előérzete egybevágott a keresztények eszkatologikus várakozásával és a világvégéről folytatott gondolkodással.

66 Hieronymus: *Ep.* 123, 15. In: Hilberg, 1996. 92.: *„Innumerabiles et ferocissimae nationes universas Gallias occuparunt. Quicquid inter Alpes et Pyrenaeum est, quod oceano Rhenoque concluditur, Quadus, Vandalus, Sarmata, Halani, Gypedes, Heruli, Saxones, Burgundiones, Alamanni et – o lugenda res publica! – hostes Pannonii vastaverunt. Et enim Assur venit cum illis.”*; Zsolt 83,9: *„Asszur is velük szövetkezett, segítséget nyújt Lót fiainak.”*

67 Hieronymus: *Ep.* 133, 9. In: Hilberg, 1999. 255.: *„Neque enim Britanni, fertilis provincia tyrannorum (...)”*

68 A trónbitorlás következménye volt Róma kivonulása Britanniából 409–410-ben. Kulikowski, 2000. 325–345.

69 A Róma kifosztására vonatkozó kortárs és mai nézőpontok differenciált bemutatása: Meier-Patzold, 2010.

70 Hieronymus: *Ep.* 123, 16 (Geruchiához). In: Hilberg, 1999. 93.: *„Olim a mari Pontico usque ad Alpes Iulias non erant nostra, quae nostra sunt, et per annos triginta fracto Danubii limite in mediis Romani imperii regionibus pugnabatur.”*

71 Hieronymus: *Ep.* 127, 12. In: Hilberg, 1999. 154.: *„Dum haec aguntur in lebus, terribilis de occidente rumor adfertur obsideri Romam et auro salutem civium redimi spoliatosque rursum circumdari, ut post substantiam uitam quoque amitterent. haeret uox et singultus intercipiunt uerba dictantis. capitur urbs, quae totum cepit orbem, immo fame perit ante quam gladio et uix pauci, qui caperentur, inuenti sunt. ad nefandos cibos erupit esurientium rabies et sua inuicem membra laniarunt, dum mater non parcit lactanti infantiae et recipit utero, quem paulo ante effuderat.”* Goetz–Patzold–Welwei, 2006–2007. 341.

72 Hieronymus: *Ep.* 123, 16. In: Hilberg, 1999. 94.: *„Potentiam Romanae urbis ardens poeta describens ait: »Quid satis est, si Roma parum est?« Quod nos alio mutemus elogio: »Quid saluum est, si Roma perit?«.”*

73 Corradini, 2013. 65–142.

A végétélet a római keresztény gondolkodásban

A bizonyosság, hogy a világ robog előre meghatározott vége felé, és hogy az utolsó idők (*dies novissimus*)⁷⁴ már beköszöntöttek, a kor számos keresztény szövegében és szentbeszédében megjelenik.⁷⁵ Jeromos figyelmeztet, hogy a hívek még mindig nem értik, hogy „közeleg az Antikrisztus, akit az Úr, Jézus Krisztus szája egyetlen leheletével fog megölni”.⁷⁶ Jeromoshoz hasonlóan mások is hittek a bibliai kinyilatkoztatások valóra válásában. Paulinus Itáliában már az 5. század kezdete előtt meg volt győződve arról, hogy „az ítéletnap közeledik, és minden óra közelebb visz minket a végétélthez”.⁷⁷ A szaporodó csodajelek arra készítették, hogy Fundiban új bazilikát alapítson. Az apszismozaikot maga tervezte: az Utolsó Ítélet képét tette rá, melyet Sulpiciusnak így ír le: „Sziklatrónusán ülve a Paradicsom virágzó égi ligetében, vérvörös kereszt alatt”⁷⁸ ítélkezik Krisztus bíróként a keresztény hívek felett, a bárányok a jobbján, a kosok a balján helyezkednek el.

Gallia már azelőtt „máglyaként füstölt”,⁷⁹ mielőtt idáig érték volna a drámai politikai események. Sulpicius szemében ekkor a földi dolgok káoszba merültek. Meg volt győződve arról, hogy betelt a hatezer világév, melyet a teremtés hat napjának értelmezéséből vezettek le a Zsoltárok könyve 90,4 és Péter 2. levele 3,8 felhasználásával.⁸⁰ Sulpicius a római keresztény világ végét a bibliai végétéllel ötvözi: „Isten majd' hatezer évvel teremtette a világot ezelőtt, ahogyan az a tekercs állítja.”⁸¹ Az utolsó korszak (*finis saeculis*) végén Sulpicius Nero császár visszajöttét jósolja, aki az Antikrisztus hírnökeként az utolsó, tizedik keresztényüldözést fogja vezetni, épp úgy, ahogyan az első elkezdte.⁸² „Nero nemcsak minden királyok legrosszabbika, hanem minden emberek, sőt vadállatok legromlottabbika volt.

74 2 Tim 3,1: „Hoc autem scito quod in novissimis diebus instabunt tempora periculosa (...)”

75 Markus, 2001. 23–34.; Fredriksen, 1991. 151–183.

76 Hieronymus: *Ep.* 123, 15. In: Hilberg, 1999. 91.: „Verum quid ago? (...) Qui tenebat, de medio fit, et non intellegimus adpropinquare antichristum, quem dominus Iesus interficiet spiritu oris sui.”

77 Paulinus Nolanus: *Ep.* 38, 7. In: Hartel, 1999. 330.: „Et quia iam cotidie magis adpropinquat recognitionis dies omnisque nos hora iudicio adplicat, satagit et properat bonus minus praeripere nos ab ira ventura et »de complexu huius«, ut scriptum est, »nocentis et viperae generationis« abducere. Hinc in omni loco plura cotidie miracula solito signaque crebrescunt, ut omnem, quantum in ipso est, hominem salvum fiat.” Lásd még: Mratschek, 2002. 38–48.

78 Paulinus Nolanus: *Ep.* 32, 17 (Sulpicius Severushoz?). In: Hartel, 1999. 784–785.: „Inter floriferi caeleste nemo paradisi / Sub cruce sanguinea niveo stat Christus in agno, / Agnus ut innocua iniusto datus hostia leto, / Alite quem placida sanctus perfundit hiantem / Spiritus et rutila genitor de nube coronat. / Et quia praecelsa quasi iudex rupe superstat, / Bis geminae pecudis discors agnis genus haedi / Circumstant solium; laevos avertitur haedos / Pastor et emeritos dextra complectitur agnos.” Lásd még: Mratschek, 2002. 133.

79 Orientius: *Commonitorium*. In: *PL* vol. 61. 977–1006.

80 Palmer, 2013. 605–618.

81 Sulpicius Severus: *Chron.* I. 1. In: Senneville-Grave, 1999. 92.: „Mundus a Deo constitutus est abhinc annos iam paene sex milia, sicut processu uoluminis istius digeremus.”

82 Sulpicius Severus: *Vita Martini*. 24. In: Smolak, 1997. 99–103.; Sulpicius Severus: *Chron.* II. 28, 1 és II. 29, 1–2. In: Senneville-Grave, 1999. 289–291.; Sulpicius Severus: *Dial.* II. 14, 1–4. In: Halm, 1866. 197–198. Lásd még: Van Andel, 1976. 119–122.; Vaesen, 1988. 58–59.; Bousset, 1895. 77–83.; McGinn, 2000. 57–78.; Kitchen, 2013. 641–660.

Ő kezdte elsőként üldözni a keresztényeket. Nem tudom, hogy ő fogja-e bevégezni is, de sokan úgy gondolják, hogy az Antikrisztus eljövetele előtt visszatér.”⁸³

A *Dialógusok* ezt kiegészíti az Antikrisztus eljövetelére utaló hét jellel: az Antikrisztus Keletről érkezik; Nero megöl tíz királyt; felépíti a jeruzsálemi templomot; azt színleli, hogy ő a Messiás; megparancsolja minden ember körülmételését; egy ideig háborítatlanul uralja a világot: „Amikor Mártont a világvégéről kérdeztük, azt mondta, elsőként Nero és az Antikrisztus fog megjelenni, Nero tíz nyugati királyt győz majd le és utána ő fog uralkodni; bekövetkezik majd a keresztényüldözés, hogy bálványimádásra kényszerítsen. Az Antikrisztus először Keleten ragadja magához a hatalmat, és Jeruzsálemet teszi székhelyévé és birodalma fővárosává. Újjáépíti majd a várost és a templomot. Az üldözés, amit majd elkezd, Krisztus istenségének tagadására kényszerít. Krisztusnak adja majd ki magát, és azt parancsolja, hogy mindenki a Törvény szerint metéltesse körül magát. Nerót az Antikrisztus fogja elpusztítani, így kényszerítve a Föld minden népét uralma alá, addig, amíg az istentelent Krisztus eljövetele meg nem dönti.”⁸⁴

Az Antikrisztus megjelenése Sulpicius számára – Jeromossal ellentétben – nem a távoli jövőben zajló esemény.⁸⁵ A *Dialógusok* II. könyvében Márton elmagyarázza, hogy az Antikrisztus már megszületett, most nyolcéves: „A gonosztól fogant Antikrisztus már megszületett és fiúkorban van. Ha a megfelelő korbá lép, magához ragadja a hatalmat. Most nyolcéves, ahogyan azt szájából hallottuk. Mérvétek fel, hogy azon események, melyek jövőbeni bekövetkeztétől rettegünk, már a küszöbön állnak.”⁸⁶

Két hamis próféta – Illés Hispániában és Keresztelő Szent János Keleten – is valószínűsíti Sulpicius értelmezését.⁸⁷ *Krónikájában* mindenkit meg akar győzni a hamarosan bekövetkező végítéletéről, főleg azokat, akik hittek az ószövetségi próféciákban és az evangéliumi jóslatokban, de a megjövendölt eseményekben kétel-

83 Sulpicius Severus: *Chron.* II. 28, 1. In: Senneville-Grave, 1999. 288.: „Qui [Nero] non dicam regum, sed omnium hominum et uel inmanium bestiarum sordidissimus dignus extitit, qui persecutionem primus inciperet. Nescio an et postremus experit, siquidem opinione multorum receptum sit ipsum ante Antichristum venturum.”

84 Sulpicius Severus: *Dial.* II. 14, 1–4. In: Halm, 1866. 197.: „Ceterum cum ab eo [Martin] de fine saeculi quaeremus, ait nobis, Neronem et Antichristum prius esse venturos. Neronem in occidentali plaga subactis decem regibus imperaturum, persecutionem ab eo eatenus exercendam, ut idola gentium coli cogat. Ab Antichristo vero primum Orientis imperium esse capiendum, qui quidem sedem et caput regni Hierosolymam esset habiturus: ab illo et urbem et templum esse reparandum. Illius eam persecutionem futuram, ut Christum Deum cogat negari, se potius Christum esse confirmans, omnesque secundum legem circumcidi iubeat: ipsum denique Neronem ab Antichristo esse perimendum, adque ita sub illius potestate universum orbem cunctasque gentes esse redigendas, donec Christi adventu impius opprimatur.” Lactantius párhuzam: *Divinae Institutiones.* VII. 17. In: Freund, 2009.: *malo spiritu genitus*; Van Andel, 1976. 117–128.

85 Szent Jeromos értelmezése: Hieronymus: *Comm. in Hiezechielem.* XI. 36. In: Gloire, 1964. 500.

86 Sulpicius Severus: *Dial.* II. 14. In: Halm, 1866. 197.: „Non esse autem dubium, quin Antichristus malo spiritu conceptus iam natus esset et iam in annis puerilibus constitutus, aetate legitima sumpturus imperium. Quod autem haec ab illo audivimus, annus octavus est: vos aestimate, quam iam in praecipiti consistent, quae futura metuuntur.” Sulpicius Severus: *Vita Martini.* 24. In: Smolak, 1997. 101.; Sulpicius Severus: *Chron.* II. 33, 2. In: Senneville-Grave, 1999. 300–303.

87 Sulpicius Severus: *Vita Martini.* 24. In: Smolak, 1997. 99–100.

kedtek.⁸⁸ A *Krónika* négyötöde ószövetségi történeteket elevenít fel, ezek segítségével vázolja fel Sulpicius a keresztény egyház jelen- és jövőbeli perspektíváit. Először kortárs prófétákat mutat be, így Tours-i Mártont, akik közvetítőként állnak a bibliai múlt és a jelen között: „*Próféták adják hírül az utolsó időket.*”⁸⁹

Nero császár és az Antikrisztus mellett a barbárok is fontos szerepet játszanak Sulpicius apokaliptikus jelenértelmezésében. Megjelenésük nemcsak politikai fenyegetés, hanem a világ közelgő végét is hirdeti. Sulpicius szerint a Római Birodalmat idegen népek és lázadók foglalták el: barbárok népesítették be a római hadsereget, a városokat és a provinciákat.⁹⁰

„Sulpicius keleti ellenpárjai”⁹¹ a Philostorgius egyháztörténetében szereplő vészjósló égi jelek és asztronómiai jelenségek, amelyek a 4. század utolsó éveinek válságait és katasztrófáit jelezték előre. Philostorgius a 389-es évnél jegyezte fel egy üstökös (*Xiphiae*) megjelenését, egy évre rá egy tűzoszlop feltűnését az égen,⁹² és ezek mind földrengések, járványok, éhínségek, jövődőlő „nagy háborúk és emberek elmondhatatlan pusztulásának”⁹³ baljós előjelei. A politikai eseményekre 425 utánról visszatekintve megállapíthatta, hogy az előjelek igazat jósoltak. Az üstökös a rómaiaknak a gótokkal és hunokkal való háborúját jelezte. Róma 410-es kifosztásának „idegen tűz, ellenséges kard és barbár fogság által”⁹⁴ is volt égi előjele. Philostorgius szerint e csapás után azonban a béke és a konszolidáció rövid szakasza kezdődött. A világvége még nem érkezett el, de ismét közeledett a 418. július 19-i napfogyatkozásakor. Amikor „a nyolcadik óra táján (...) a Nap úgy eltűnt, hogy a csillagok felragyogtak”, a borzalom új korszaka kezdődött el.⁹⁵

Róma 410-es kifosztása után hangzottak fel élesen azok a hangok, miszerint az ítéletnap valóban (*fideliter*) elérkezett. Ágoston szavaival: „*Lám, már közeleg az ítélet napja, oly sok rossz történik, annyira elhatalmasodik a szorongatás. Lám, szinte minden beteljesült, amit a próféták mondtak, már itt van az ítélet napja.*”⁹⁶ A 418-as napfogyatkozást földrengés és aszály követte: Hesychius, Salona püspöke

88 Sulpicius Severus: *Chron.* II. 3, 2. In: Senneville-Grave, 1999. 228.: „*De quo uno adhuc quorundam fides in ambiguo est, non credentium de futuris, cum de praeteritis convincantur.*”

89 Sulpicius Severus: *Chron.* II. 3, 2. In: Senneville-Grave, 1999. 228.: „*Atque haec esse postrema prophetae annuntiant.*” Gallia 406–415 közötti felégetéséről Aquitániai Prosper (?) költeményt ír: „*Undique bella fremunt, omnes furor excitat, armis incumbunt reges regibus innumeris. Impia confuso saevit discordia mundo, pax abiit teris, ultima quaeque vides.*” *Poema coniugis ad uxorem* Z. 27–30. In: *PL* vol. 51. col. 612A.

90 A barbár népek bejövetele mint a végítélet kezdete: Wieser, 2014.

91 Bleckmann, 2008. 14.

92 Philostorgius: *Historia ecclesiastica.* X. 9–11. In: Bidez, 1981. 130. A fordítás alapja: Bleckmann, 2008.

93 Philostorgius: *Historia ecclesiastica.* XII. 8. In: Bidez, 1981. 145–146.

94 Philostorgius: *Historia ecclesiastica.* XI. 8. In: Bidez, 1981. 8.

95 Philostorgius: *Historia ecclesiastica.* XII. 8. In: Bidez, 1981. 145–146. A napfogyatkozás egybeesett II. Theodosius születésnapjával, aki ezen a napon lett nagykorú. Marcellinus Comes: *Chron.* a. 417, a. 418. In: Mommsen, 1898. 73–74.: „*Tenebrae in die facta sunt. Cibria Asiae civitas aliquantae praedia terrae motu demersa*” (a 417. évre); „*Solis defectio facta est. Stella ab oriente per septem menses surgens ardensque apparuit*” (a 418. évre).

96 Augustinus: *Sermo* 93, 7. In: *PL* vol. 38. col. 576.: „*Ecce iam dies iudicii venit, tanta mala fiunt, tantae tribulationes crebrescunt; ecce omnia quae Prophetae dixerunt, pene completa sunt, iam dies iudicii instat.*” Magyar fordítás: Heidl György.

ekkor kérdezte Ágostontól, hogy ez már a világ vége-e. Míg Philostorgiusnál a szörnyűségekről szóló hírek vannak túlsúlyban, Hesychius abban bízott, hogy a hívek számára közel a megváltás (Lukács, 21,28).⁹⁷ A megváltás és a szentek ezeréves birodalma (Jelenések 20,1-6) egyes hívek számára, ahogyan azt Ágoston a *De civitate Dei* című művében írja, „mértéktelen asztali örömeket” jelentett. A feltámadottak „ételek és italok olyan bőségét élvezhetik, hogy többet mérték tartásáról nem beszélhetünk, hihetetlen dőzsölés veszi majd kezdetét, csak testileg bűnös emberek hihetnek ilyesmiben”.⁹⁸ Ágoston válaszában emlékezteti Hesychiust, hogy a Római Birodalom már rosszabb időket is átvészelt. A múltban többen is tévedtek, akik a csapások és háborúk miatt azt hitték, itt a világvége.⁹⁹ A barbár népek Ágoston szemében nem a világvége hírnökei, hanem az isteni terv részei. Krisztus nem tér addig vissza, míg evangéliumát a legtávolabbi pogány népeknek is ki nem hirdetik: „Az Úr az üdvösséget nemcsak a rómaiaknak ígérte, hanem a világ minden népének.”¹⁰⁰

A késő antik Római Birodalom kiterjedt válsága a kortárs magyarázatokban tehát egyazon narratívára vezethető vissza. A pusztítás és bukás alapján az események egyetlen sorozat elemeinek tűnnek, amelyek apokaliptikus értelmezése új római-eszkatologikus „bukásdiskurzust” indított meg, melyek valódi apokalipszisben teljesedtek ki.¹⁰¹ Az utolsó időkről szóló diskurzus egyben az idők változásának és mulandóságának közösségi megfigyelése is. Ágostont és Jeromost, Paulinust és Sulpiciust összeköti közös üdvtörténeti felfogásuk, amit részben különbözően, egymással vetélkedve is fogalmaztak meg.

Milyen szerkezetek, történeti folyamatok, kronologikus és exegetikus tradíciók álltak az idő folyásának és végének érzékelése mögött az önmagát konstruáló keresztény intellektuális környezetben? Jeffrey Alexander szerint a kulturális trauma tartósan megváltoztatja egy társadalom azonosságérzetét: „A közösség tagjai úgy érzik, hogy iszonyú esemény szenvedő alanyai lettek, amely kitörölhetetlen nyomokat hagy csoporttudatukban, és örökre megjelöli emlékeiket.”¹⁰² A 400. év táján két nagy formatív struktúra határozza meg a keresztény azonosságtudatot: a történeti és a bibliai.

97 Augustinus: *Ep.* 197, 4. In: Goldbacher, 1911. 233. Lásd még: Bouhot, 1986. 229–250.; Markus, 1989. 30–39.; Chocheyras, 1988. 72–81.

98 Augustinus: *De civitate Dei*. XX. 7, 1. In: Dombart–Kalb, 1955. 709.

99 Augustinus: *Ep.* 199, 35. In: Goldbacher, 1911. 274.: „*Bellis autem per diuersa interualla temporum et locorum quando non terra contrita est? Nam, ut nimis antiqua praeteream, sub imperatore Gallieno, cum Romanas prouincias barbaries usque quaque peruaderet, quam multos fratres nostros, qui tunc erant in carne, putamus propinquum finem credere potuisse, quoniam longe post ascensionem domini factum est.*”

100 Augustinus: *Ep.* 199, 47. In: Goldbacher, 1911. 285.: „*Non enim Romanos sed omnes gentes dominus semini Abrahae media quoque iuratione promisit. Ex qua promissione iam factum est, ut nonnullae gentes, quae non tenentur dicione Romana, reciperent euangelium et adiungerentur ecclesiae, quae fructificat et crescit in uniuerso mundo.*” Márk 13,10, Máté 24,14; 28,19, Jelenések 10,11; 14,6.

101 A Dániel 7–12 következő fejezetben részletesen kifejtett értelmezéséhez: Cook, 2003. 125.

102 Alexander, 2004. 1.

Időtávlatok

Róma kifosztása után a kortárs keresztény szerzők, mint Szent Jeromos, úgy érzik, hogy nemcsak a nyelv, de a történelem és az idő határaihoz értek, amikor „a történelem végének történetéről”¹⁰³ beszélnek. Ammianus Marcellinus nem keresztény nézőpontú történeti munkájában a Római Birodalom még mint *végtelen birodalom* (*imperium sine fine*) jelenik meg, „amely fenn fog állni, amíg emberek élnek”,¹⁰⁴ hiszen Jupiter tér- és időbeli határok nélküli uralmat ígért a rómaiaknak Vergilius Aeneisében. A keresztény narratívában a birodalom időbeli határai egybeesnek a világ végével. A 4. században a keresztény eszkatológia új nézőpontból láttatta a világot, és olyan új fogalmakat vezetett be, mint a teremtés, a kezdet és a vég, az idő múlása és eseménydúsága. A kereszténység „azzal a bejelentéssel kezdődik, hogy az idő és a történelem egyszer véget fog érni” – írja Paula Frederiksen.

313 táján Lactantius egyértelmű időbeli határokat állított fel a Római Birodalom számára a szibillai jóslatok alapján, amelyek az egyiptomi, perzsa, méd, babiloni, makedón és római világbirodalmak mulandóságát, felemelkedését és bukását is megjövendölték.¹⁰⁵ Az idők végezetével a világon lázadás lesz úrrá és háborúba sülyed: „Akkor majd kard járja át a Földet, learat és lekaszál mindent. Ebben a pusztításban és zűrzavarban a rómaiak, akik jelenleg uralják a világot – beleborzong az értelmem, még kimondani is szörnyű, de megteszem, mert be fog következni –, eltöröltetnek a Föld színéről, az uralom visszatér Ázsiába, a Kelet ismét uralkodni, a Nyugat szolgálni fog.”¹⁰⁶ Ki kételkedhetne abban, teszi fel a kérdést, hogy „ha a világ fővárosa elbukik, és romba dől (...), elérkezett az egész emberiség és a világ vége”?¹⁰⁷ A halandók művei halandók.¹⁰⁸

Iulius Firmicus Maternus római asztrológus szerint a keresztények „az örök életre figyelve” semmibe veszik a látható világegyetemet (*mundus*), mert az időhöz kötött és rövid ideig marad fenn.¹⁰⁹ A kereszténység e találmányát, mely a földi tör-

103 Siebert, 1991. 495. 7. jegyzet.

104 Ammianus Marcellinus: *Res gestae*. XIV. 6, 3. In: Seyfarth, 1968–1971. Bd. 4/2. 72.: „Tempore quo primis auspiciis in mundanum fulgorem surgeret victura, dum erunt homines, Roma, ut augeretur sublimibus incrementis, foedere pacis aeternae Virtus convenit atque Fortuna plerumque dissidentes, quarum si altera defuisset, ad perfectam non venerat summitatem.”

105 Sybillinische Weissagungen. III. Z. 363–364. In: Gauger, 2002. 87.: „Számosz homokhalom lesz, Délosz eltűnik, Róma sikátor lesz; minden jóslat beteljesül.” A szibillai jóslatok fennmaradására és középkori hagyományára: McGinn, 1994. 10–12.; Potestà, 2011. 271–290.

106 Lactantius: *Divinae Institutiones*. VII. 15, Z. 11. In: Freund, 2009. 154.: „Tum peragrabat gladius orbem metens omnia et tamquam messem cuncta prosternens. Cuius vastitatis et confusionis haec erit causa, quod Romanum nomen, quo nunc regitur orbis – horret animus dicere, sed dicam, quia futurum est – tolletur e terra et imperium in Asiam revertetur ac rursus oriens dominabitur atque occidens serviet.”

107 Lactantius: *Divinae Institutiones*. VII. 25, Z. 7. In: Freund, 2009. 186.: „At vero cum caput illud orbis occiderit et pūq̄ [illegible] esse coeperit, quod Sibyllae fore aiunt, quis dubitet venisse iam finem rebus humanis orbique terrarum?” Augustinus: *De civitate Dei*. XVIII. 23. In: Dombart–Kalb, 1955. 613–615.

108 Lactantius: *Divinae Institutiones*. VII. 15, Z. 12. In: Freund, 2009. 154.: „Nihil est enim humanis viribus laboratum quod non humanis aequo viribus destrui possit, quoniam mortalia sunt opera mortalium.”

109 Iulius Firmicus Maternus: *Consultationes Zacchaei et Appollonii*. I. 1. In: Morin, 1935. 8.: „vigentem praeterea aeternitate sua mundum velut temporarium brevemque despiciant (...).” Lásd még: Brown, 1995. 13–44.

ténelmet „a jelentől visszafordíthatatlanul a jövő felé” irányítja, Umberto Eco „időnyílnak” (*frecce di tempo*) nevezi.¹¹⁰ Krisztus visszatérése után, a földi királyságok végén kezdődik majd a mennyei történelem. Elsőként az a bolygóállás következik be, melyet Iulius Firmicus Maternus 355–356-ban *Asztrológia* című művében az idő alapjának tartott.¹¹¹ „Az a szellem hagyományozta ránk ezt a tudományt, mely az égi tűzből tört fel, és irányítása és vezetése alá vonta a földi káoszt. Megmutatja nekünk a Napról, Holdról és más csillagokról, amit mi bolygóknak, a görögök planétának neveznek, a haladást és a visszautat, a házakat, az együttállásokat, a növekedéseket, a felkeléseket és lenyugvásokat.”¹¹²

Maternus értelmezésének középpontjában nem az ókori számolás (*computatio*) áll, ami a középkorban az időmeghatározás alapja lett,¹¹³ hanem az asztrológiai jelentés. Hatvan évre rá, 398-ban Ágoston kijelenti, hogy Isten „keresztényeket akart teremteni, nem asztrológusokat, mert az evangéliumban nem az áll, hogy az Úr azt mondta: Elküldöm nektek a Szentlelket, hogy a Nap és a Holdjárásról tanítson titeket.”¹¹⁴ Ágoston idéz egy „bizonyos tudóst” (Maternust?), aki szerint „az idő a Nap, a Hold és a csillagok mozgása”.¹¹⁵ Ezzel azonban nagyon nem ért egyet: „Ne bizonykodjék tehát senki nekem, hogy az égitegek mozgása az idő. Józsué könyörgésére a Nap valamikor megállott a győzelmes csata befejezéséig; a Nap állott, az idő ellenben rohant, mert a csata kifejlődéséhez szükséges idő alatt tényleg lefolyt és befejeződött.”¹¹⁶

Maternus és Ágoston időfelfogását azok az évtizedek választják el egymástól, melyek alatt a társadalom és a vallás alapvetően megváltozott. Maternus asztrológiai értekezését – az ókori csillagjósolás latin nyelvű summáját – Konstantin császár megtérésekor írta, és egy pogány politikusnak, Q. Flavius Maesius Egnatius Lollianus afrikai proconsulnak ajánlotta.¹¹⁷ Ágoston megváltozott vallási környezetben dolgozott, melyet a keresztény császárok, I. Theodosius és Gratianus támogatása és nagy hatású valláspolitikája határozott meg.¹¹⁸ Peter Brown szerint a 4. század

110 Eco, 1999. 243.

111 Magyarul: Firmicus Maternus, 1984. A 334–337 körüli datálásra: Caseau, 2007. 39–63.; Mommsen, 1894. 468–472.; Thorndyke, 1918. 415–435.; Cameron, 2011. 173–205.

112 Iulius Firmicus Maternus: *Matheseos*. I. 4. In: Kroll–Skutsch, 1897. 12.: „Ipse et huius scientiae rationem, ipse computos tradidit, ipse Solis ac Lunae et ceterarum stellarum, quae a nobis errantes, a Graecis vero planetae dicuntur, cursus regressus stationes societates augmenta ortus occasusque monstravit et in fragilitate terreni corporis constitutus brevi maiestatis suae recordatione haec omnia ut traderet non didicit, sed agnovit.” Lásd még: Borst, 2013. 6.

113 Brincken, 2000; Borst, 2013; Stevens, 1995.

114 Augustinus: *Contra felicem*. I. 10. In: Zycha, 1892. 812.: „...non legitur in evangelio dominum dixisse: mitto vobis paralectum, qui vos doceat de cursu solis et lunae. Christianos enim facere volebat, non mathematicos.”

115 Augustinus: *Confessiones*. XI. In: Bernhart, 1960. 23.: „Audivi a quodam homine docto, quod solis et lunae ac siderum motus ipsa sint tempora, et non adnui.” „Bizonyos tudós embertől hallottam, hogy az idő a nap, hold és csillagok mozgása. Nem fogadtam el nézetét.” Magyar fordítás: Dr. Vass József.

116 Uo. „Nemo ergo mihi dicat caelestium corporum motus esse tempora, quia et cuiusdam voto cum sol stetisset, ut victoriosum proelium perageret, sol stabat, sed tempus ibat.” Magyar fordítás: Dr. Vass József.

117 Salzman, 2002. 259.; Chausson, 1997. 221–331.

118 A pogány kultuszok csökkenő intézményi és pénzügyi támogatásáról: Cameron, 2011. 33–92.

végi–5. század eleji keresztény közhangulat „erőszakos” volt, ami nemcsak a kortársak pogány- és zsidóellenes kijelentéseiben nyilvánult meg, hanem pogány templomépületek lerombolásában is.¹¹⁹

Az Asztrológia befejezése után néhány évvel Maternus felvette a kereszténységet. A *pogány kultuszok ellen* 343–350 között írt élesen támadó hangú művét a Konstantin-ház keresztény császárainak ajánlotta,¹²⁰ az áldozati rítusok betiltását és a pogány templomok lerombolását követelve. A mindenkit fenyegető isteni büntetést a Jelenések könyvével (14,9–10) támasztotta alá: „Az Apokalipszis teljes bizonyossággal jövendöli: Ha valaki imádja a fenevadat és annak a képmását, és felveszi annak a bélyegét a homlokára vagy a kezére, az is inni fog az Isten haragjának borából, amely készen van elegyítetlenül haragjának poharában, és gyötrődni fog tűzben és kénben a szent angyalok és a Bárány előtt; gyötrődésük füstje száll felfelé örökkön-örökké, és sem éjjel, sem nappal nincs nyugalomuk azoknak, akik imádják a fenevadat és az ő képmását, és akik magukra veszik az ő nevének bélyegét.”¹²¹

Az Asztrológiában a bolygók pályája határozta meg Maternus világrendjét. A 4. század folyamán azonban a vallási azonosulás kínálata megnőtt. A krisztianizáció a püspökök számára a világegyetem jelképes elfoglalását, keresztény narratívába illesztését és keresztény lelkeséggel való feltöltését jelentette.¹²² *Deus ubique totus*: Isten mindenütt egészen jelen van, ahogy Ágoston írja.¹²³ A keresztény elit művei és figyelemre méltó termékenysége a keresztény vallás és az írás különleges kapcsolatát tükrözik.¹²⁴ A kereszténység azonban nemcsak a „Könyv vallása”, hanem „történeteken alapuló vallás” is Averil Cameron szerint,¹²⁵ amely értelmezési tartományát a Biblia történeteiből és hasonlataiból meríti.¹²⁶ A Szentírás szövege „a földi események történeti krónikájaként”¹²⁷ mértékadó volt a politikai események és kulturális folyamatok értelmezésére az üdvtörténet fényében.

A 4–6. században változik meg az idő felfogása a késő antikvitás és a kora középkor között. Az idő ekkor nemcsak filozófiai-teológiai vitatéma, hanem egzisztenciális tapasztalat, ami óriási változáson ment keresztül. Ezzel együtt változott

119 Brown, 2003. 72–92.; Caseau, 1999. 21–59.; Ando, 2008. 101.

120 Cameron, 2011. 174.: „The most intemperate surviving work of Christian polemic.” Caseau, 2007. 39.: „un des plus fanatiques de tous les apologistes chrétiens du IIIe et du début du IVe siècle” (...) „manuel d’intolérance”.

121 Iulius Firmicus Maternus: *De errore profanarum religionum*. XXVIII. 13. In: Ziegler, 1907. 80.: „Super hac re in Apocalypsi totus ordo responsi est, ita enim scriptum est: Si quis adorat bestiam et imaginem eius, et accepit notam in fronte sua et in manu, bibit et ipse de vino irae dei mixto in poculo irae eius, et punitur igne et sulphore sub oculis agni, et fumus de tormentis eorum in saecula saeculorum ascendet, nec habebunt requiem die ac nocte quicumque adorant bestiam et imaginem eius.”

122 A vallási józanságról: Brown, 1995. 23–24. A keresztény retorika „totális beszédmóddá” (totalizing discourse) válásáról: Cameron, 1994. 31., 58., 123., 220.

123 Augustinus: *De civitate Dei*. VII. 30–31. In: Dombart–Kalb, 1955. 36.

124 Wood, 1997. 111–127.

125 Cameron, 1994. 86.; Young, 1997. 2008.

126 Cameron, 1994. 6., 19.; Frye, 1983.

127 Fredriksen, 1991. 159.

meg a történelem felfogása: már nem a Római Birodalom, hanem az egyház története került a középpontba. A keresztény historiográfia és világtörténet a keresztény időkben jött létre.¹²⁸

Üdvtörténet

Bernhard Siegert médiatörténész szavai szerint „a kereszténység vezette be az írás fölötti felügyeletet”.¹²⁹ Felügyeletet gyakorolni az írás felett, ezt jelentette a keresztény múlt alakítása, ami a 4. század központi kíváncsága volt.¹³⁰ A század elején Caesareai Eusebiosz az első, aki egyháztörténetet és világkrónikát ír: műve az idő és történelem keresztény bemutatásának mindenkori modellje lett.¹³¹ „Mi vagyunk ugyanis az elsők”, írja egyháztörténete első fejezetében, „akik ezzel az írással úgyiszlóván még elhagyott és járatlan útra merészkedünk”, mert addig még nem ismert más keresztény szerzőt, aki „ezen a területen írói buzgalommal tevékenykedett volna”.¹³² Munkájában a „keresztény történetírás atyja”, Iulius Sextus Africanus világkrónikájára támaszkodott, akinek számításait korrigálta. Hatszoros összehasonlításban teszi párhuzamba Eusebiosz a keresztény egyház történetét más nemzetekkel, dokumentálva azok felemelkedését és bukását. Egységesítette a különböző időszámításokat is, az Ábrahámmal kezdett évszámítást, az ószövetségi genealógiákat, a királyok és fáraók uralkodói listáit, valamint a konzullistákat, az olimpiákat és a Város alapításától (*ab urbe condita*) történő időszámítást.¹³³ Eusebiosz egyetlen történetet akart elmondani, amikor ezeket az információkat összeillesztette: azt, hogy Róma azért egyesíthette a világot, hogy mindenki megismerhesse az Üdvöztöt.¹³⁴ *Krónikája* nem egyszerűen az időszámításról szól, hanem „minden történelem összefoglalása” (*chronicon omnimodae historiae*), írja az Eusebiosz krónikáját folytató Szent Jeromos 380–381-ben.¹³⁵

Az eusebioszi hagyományt folytatta *Krónikájában* Sulpicius Severus is. Munkája Eusebiosz Szent Jeromos-féle latin fordításán alapszik.¹³⁶ A világ teremtésétől 385-ig, azaz saját koráig (Priscillianus kivégzéséig) foglalta össze két könyvben az Ószövetség és a keresztény történelem legfontosabb évszámait és eseményeit: „Arra tettem kísérletet, hogy rövid összefoglalást adjak mindenről, amit a Szentírás a világ kezdeteitől elmesél, és ezeket összeilleszsem és saját emlékezetünk idejéig felosztva elmeséljem. Sokan bátorítottak lelkesen, hogy az Istentől elrendelt események rövid olvasmányát megkapják. Kívánságukat teljesíteni akarván nem

128 Muhlberger, 1990. 84.: „Christian writers of the early church wrote no history, even of the church.” Wallraff, 2010. 542.; Adler, 2008. 584–602.; Woods, 2009. 357–371.; Louth, 2004. 266–274.

129 Siegert, 1991. 507.

130 Markus, 1990. 85–135.

131 Croke, 1982. 195–200.; Wallraff, 2010; Inglebert, 1996. 205–295.

132 Eusebius: *Historia ecclesiastica*. I. 1. In: Häuser, 1932. 15.

133 Burgess, 1999. 21–65.; Grafton–Williams, 2008. 133–177.

134 Rosenberg–Grafton, 2010. 27.

135 Hieronymus: *De viris illustribus*. 81, 135. In: Richardson, 1896. 44., 57.

136 Van Andel, 1976. 28–29.

*riadtam vissza a fáradságtól, és szorgalmas munkával két kis könyvben foglaltam össze azt, ami másutt több kötetet tölt meg. Tömörségre törekedtem, de egyetlen tényt sem hagytam ki.*¹³⁷

A bibliai események összefüggő elbeszélését csak néha szakítja meg kronológiai pontosítás, miszerint Krisztus a világ teremtésének 5500. évében született.¹³⁸ Sulpicius a Krisztus születése utáni eseményeket alig datálja.¹³⁹ Ez az eljárás a történelmi események szelektív kiválasztásának benyomását kelti, ami az aquitaniai egyházi helyzetből fakad. A másik távlat, ami Sulpiciust érdekli, az ószövetségi történetek és a zsidó nép történelme. Sulpicius az első keresztény szerző, aki Josephus Flavius *Zsidó régiségek* című művét összefüggő történet keretében kivonatolja.¹⁴⁰ Míg Euszebiosz krónikájában az egyes népek párhuzamos történetei alkotják a múltat, Sulpiciusnál Dániel könyvének négy világbirodalma (Dániel 2,31–45., 7,17–18.) a keresztény egyház történelmének és jövőjének modellje.¹⁴¹

A nagy birodalmak mulandóságának motívuma, amit a szibillai jövendölések előre jeleztek, az 5. század fordulóján újra aktuálissá vált. Két évvel azelőtt, hogy Sulpicius elkezdett dolgozni krónikáján, barátja, Paulinus arra kérte Szent Jeromost, magyarázza el neki Dániel könyvét – Jeromos erre a kérésre csak majd’ egy évtizeddel később válaszolt.¹⁴² A földi és a mennyei események összefüggésének mintájára Dániel próféta Nabukodonozor álmát írja le: a különböző fémekből (arany, ezüst, réz, vas) és agyagból készült szobor négy része a négy világbirodalom fennállását jelzi (Dániel 2,44., 7,9–28., 12,2–3.). Sulpicius krónikájában Krisztus visszatérte után bekövetkezik a világvége és a szentek örök birodalma kezdődik meg. *„A nem emberkéz faragta kőben Krisztus képmása látható, aki a szobrot alkotó aranyat, ezüstöt, bronzot, vasat és agyagot darabokra törte. Krisztus nem emberként jött a világra – nem a férfi kívánsága, hanem Isten akarata nemzette –, szétrombol minden földi királyságot és egy másik, romolhatatlan és örök királyságot állít majd fel. Ez az eljövendő királyság, amelyet szentjeinek készített.”*¹⁴³

A szobor lábai két különböző anyagból, vasból és agyagból készültek, ez a Római Birodalom 395-ben történt felosztására utal: *„A vasból és agyagból való*

137 Sulpicius Severus: *Chron.* I. 1–2. In: Senneville-Grave, 1999. *„Res a mundi exordio sacris litteris editas breviter constringere et cum distinctione temporum usque ad nostram memoriam carptim dicere aggressus sum, multis id a me et studiose efflagitantibus, qui divina compendiosa lectione cognoscere properabant, quorum ego voluntatem secutus non peperi labori meo quin ea, quae permultis voluminibus perscripta continebantur, duobus libellis concluderem, ita brevitati studens, ut paene nihil gestis subduxerim.”*

138 Sulpicius keresztény elképzeléseire: Fontaine, 1988; Vaesen, 1988; Van Andel, 1976. 117–138.; Weber, 1997. 39–42.; Gelzer, 1880–1898. Bd. 2. 107–121.

139 Van Andel, 1976. 132–135.

140 Trompf, 2000. 285.; Weber, 1997. 11.

141 Enderle, 2013. 549–562.; Palmer, 2013. 605–618.; Kitchen, 213. 641–660.

142 Hieronymus: *Ep.* 85, 3. In: Hilberg, 1996. Bd. 2. 136.

143 Sulpicius Severus: *Chron.* II. 3, 3. In: Senneville-Grave, 1999. 228.: *„In lapide vero sine manibus abscisso, qui aurum, argentum, aes, ferrum testumque comminuit, Christi figura est. Is enim non conditione humana editus, siquidem non ex voluntate viri, sed ex Deo natus est, mundum istum, in quo sunt regna terrarum, in nihilum rediget regnumque aliud incorruptum atque perpetuum, id est futurum saeculum, quod sanctis paratum est, confirmabit.”*

lábak azt jelentik, hogy a Római Birodalmat fel fogják osztani, és soha többé nem egyesül újra. Ez már beteljesült, hiszen a római államot nem egy, hanem több uralkodó kormányozza, akik egymással vagy háborúban állnak, vagy civakodnak. A vas és az agyag összekötése, melyek valójában nem illeszkednek, jelzi a jövőbeli káoszt, amikor az emberek, bár össze vannak kötve, nem tudnak egymással egyetértésre jutni.”¹⁴⁴

Idegen anyagok keveredésével (*comiscere*) Sulpicius más kontextusban is magyaráz politikai és vallási eseményeket. A birodalom felosztása mellett a birodalom hanyatlására összpontosít, és a barbár népek szerepét¹⁴⁵ ugyancsak ezzel a motívummal magyarázza: „A római földet idegen népek és felkelők foglalták el, vagy olyanoknak adták oda, akik a béke látszata alatt költöztek ide. A különböző barbár népek és kiváltképp a zsidók, noha hadseregünkben, városainkban és provinciáinkban élnek, mégsem hajlandók szokásainkat követni.”¹⁴⁶ Egyértelműen politikai állásfoglalásaiban Sulpicius a saját korában érvényes barbárképet használta fel arra, hogy a keresztény egyházat önálló vallási közösségként határozza meg és határolja el. Krónikájában azokat az ószövetségi elbeszéléseket eleveníti fel, amelyek a zsidókat Istennek nem engedelmeskedő népként ábrázolják, ezáltal a Biblia örökségét a keresztény egyház az igazi Izrael (*verus Israel*) számára sajátítja ki.¹⁴⁷ Sulpicius szerint a barbárok és a zsidók együtt (*Barbaras nationes, et praecipue Iudaeos [...]* *videamus*) fenyegetik a Római Birodalmat.¹⁴⁸

A barbár népek etnikai-vallási meghatározása megkérdőjelezi, hogy egyedül a barbárok okozták-e a válságot, és emlékeztet a keresztények és a pogányok, illetve a keresztények és a zsidók között a 4. század folyamán lezajlott többoldalú tárgyalásokra. Ebben az időszakban nemcsak a zsidó diaszpóra jogállása változott

144 Uo.: „*Pedes vero partim ferrei, partim fictiles dividendum esse Romanum regnum, ita ut numquam inter se coeat, praefigurant; quod aequè impletum est, siquidem cum non ab uno imperatore, sed etiam a pluribus semperque inter se armis aut studiis dissentientibus res Romana administratur. Denique commisceri testum atque ferrum numquam inter se coeunte materie commixtiones humani generis futurae a se invicem dissidentes significantur.*”

145 Hieronymus: *Comm. in Daniele*. I. 2, Z. 31–35. In: Gloire, 1964. 572.: „*Sicut enim in principio nihil Romano imperio fortius et durius fuit, ita et in fine rerum nihil imbecillius, quando et in bellis civilibus et aduersum diuersas nationes aliarum gentium barbararum indigemus auxilio.*”

146 Sulpicius Severus: *Chron.* II. 3, 2. In: Senneville-Grave, 1999. 228.: „*Siquidem Romanum solum ab exteris gentibus aut rebellibus occupatum aut dedentibus se per pacis speciem traditum constet. Exercitibusque nostris, urbibus atque provinciis permixtas barbaras nationes, et praecipue Iudaeos, inter nos degere nec tamen in mores nostros transire videamus.*”

147 Sulpicius Severus: *Chron.* In: Senneville-Grave, 1999.: „*Verum populus, ut semper parum dicto audiens, more humani ingenii non refrenavit cupiditatem ex reconditis in posterum quoque diem consulens*” (I. 15, 3 [124.]); „*Cum ergo populus mannae cibo (...) uteretur, tot tantisque beneficiis Dei ut semper ingratus, viles, quibus in Aegypto assueverat*” (I. 19, 2 [136.]); „*Sed gens indomita, sanis consiliis male renitens, in perniciem eorum ferebatur*” (I. 19, 3 [138.]); „*Ita semper in secundis rebus immemores caelestium beneficiorum idolis supplicabant, in adversis Deo. (...) nihil mirum videri potest Christum ab his non receptum, cum iam inde ab initio totiens in Domino rebelles deprehendantur. Magisque mirum est, illis semper peccantibus numquam Dei, si quando eum imploraverunt, defuisse clementiam*” (I. 23, 4 [150.]). Lásd még: Van Andel, 1976. 55–60.; Veyne, 2008. 110–125. A kereszténység és a zsidóság rokonságát tartja a két vallási közösség közötti szakítás okának: Simon, 1986; Naomi Koltun-Fromm, 2009. 556–571.

148 Sulpicius Severus: *Chron.* II. 3, 2. In: Senneville-Grave, 1999. 228.; Wieser, 2014.

meg a római társadalomban, hanem a vallási-teológiai kontextusban is alapvetően megkérdőjeleződött.¹⁴⁹ Ezt mutatják Aranyszájú Szent János, Minorcai Severus és Milánói Szent Ambrus zsidóellenes szentbeszédei, Szent Ágoston közös bibliai örökséget hangsúlyozó nézetei és Sulpicius Severus apokaliptikus értelmezése is.¹⁵⁰ Míg az Ószövetségben idegen népek – az asszírok – fenyegetik Izraelt, addig a *Krónikában* a keresztény nép (*populus Christianus*) határain kívül levő barbárok és zsidók fenyegetik az igazi Izraelt, a keresztény egyházat. Ez az érvelés tovább erősödik a zsidók és az Antikrisztus összekapcsolásával: az Antikrisztus ugyan a római császárok közül fog előjönni (*inter caesares*),¹⁵¹ de Dán törzsből származik és – Sulpicius Severus szerint – már meg is született. Sulpicius számos ószövetségi példát hoz fel a vallási elhatárolódás mellett, a más vallásúak és idegen eredetűek veszélyességének általános figyelmeztetéseitől a házasság gyakorlati előírásaiig:¹⁵² Ábrahám keres fiának, Izsáknak feleséget;¹⁵³ Izsák a házassági szokásokról tanítja fiát, Jákobot.¹⁵⁴

Ez az érvelés metaszinten is folytatódik a politikai és a vallási erőviszonyokat illetően. Robert Markus helyesen mutatott rá, hogy a 4. század fő kérdése: „Kié a legfőbb hatalom?”¹⁵⁵ Sulpicius narratívája összeköti az Ószövetséget Priscillianus kivégzésével, Izrael királyait, papjait és prófétáit a római uralkodókkal és püspökökkel, és Isten minden esetben azonnal bünteti a világi hatóságok beavatkozását az egyház ügyeibe.¹⁵⁶ Példái Priscillianus ítélethozatalában csúcsosodnak ki, akit a trónbitorló Magnus Maximus ítélt halálra, nem egy püspöki zsinat.

Sulpicius *Krónikája* jóval több a keresztény világ eseménytörténeténél. Történeti alapot ad a jelennek: „folytonosságot teremt a múlt, a jelen és a jövő közt”.¹⁵⁷ Akkor, amikor a világ szerkezete, a fennálló rend és az azonosságtudat addigi politikai és vallási formái megbomlani látszottak, új társadalomképre volt szükség és új

149 Stroumsa, 2007. 151–172.; Fredriksen, 2008; Fredriksen–Irshai, 2006. 977–1035. A zsidók jogi helyzete: Tolan, 2010. 141–149.

150 Augustinus: *De civitate Dei*. XVIII. 46. In: Dombart–Kalb, 1955. 643–645.; Johannes Chrysostomos: *Adversus Judaeos orationes*. In: *PG* vol. 48. col. 843–942.; Severus Minoricensis: *Epistula ad omnem ecclesiam* (a. 418). In: Bradbury, 1996; Ambrosius: *Ep.* 74. In: Faller–Zelzer, 1992.

151 Kitchen, 2013. 641–660.

152 Sulpicius Severus: *Chron.* I. 20, 2. In: Senneville-Grave, 1999. 140.: „...ne quando inter consanguineos causam belli praeberet.”

153 Sulpicius Severus: *Chron.* I. 6, 2. In: Senneville-Grave, 1999. 102.: „Tum Abraham Isaac filium iuvenilis aetatis videns, siquidem cum quadragesimum annum aetatis ageret, servo suo imperavit uxorem ei quaereret, ex ea tamen tribu atque terra, de qua ipse oriundus videbatur.”

154 Sulpicius Severus: *Chron.* I. 8, 4. In: Senneville-Grave, 1999. 106.: „...Jacob hortante matre in Mesopotamiam confugit, admonitus a patre ut ex domo Laban, fratris Rebeccae, uxorem acciperet: tanta illis cura fuit, cum in alienis terris consisterent, genus tamen intra familiam ducere.”

155 Markus, 1990. 1–17.

156 Sámuel 1,13. Saul király a filiszteusok elleni harc előtt maga végzi el az áldozatot. Bernays: 1961. 118.; Van Andel, 1976. 17.: „Et cum per septem dies Samuelem opperitur [Gilgal], ut sacrificium Deo fieret, tardante illo cum populus dilaberetur, illicita praesumptione rex ad vicem sacerdotis holocaustum obtulit. Multumque a Samuele increpitus sera peccatum paenitentia fatabatur. Igitur ex peccato regis metus omnem exercitum pervaserat. (...) Nam praeter imbecillitatem animorum, qui alienum a se Deum delicto regis arbitrantur (...).”

157 Giesen, 1999. 26.

hidat kellett verni a keresztény múlt és jövő közé.¹⁵⁸ Ki kellett dolgozni azt a nyelvet, amellyel a válságeseemények nagyobb összefüggésekben nyertek értelmet. A Biblia világvége-látomásai a bukás, a végső csapás és a változás fogalmait egyesítik: „Az apokalipszis a töredékek összeforrasztásának vágyából született.”¹⁵⁹

406-tól, amikor a római–barbár harcok elérték Gallia déli részét, Sulpiciusról nincs hír. Szent Jeromos Ezékiel-kommentárján kívül csak Gennadius említi, aki szerint Sulpicius a 417-ben eretnekként elítélt Pelagius tanait vallotta, majd életének hátralévő részét vezeklésként teljes hallgatásban töltötte.¹⁶⁰

Fordította: Barabás Gábor

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Ambrosius

1968–1996 *Sancti Ambrosii Opera 10. Epistulae et acta*. Hrsg. v. Faller, Otto–Zelzer, Michaela. Vindobonae, 1968–1996. (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum = CSEL, 82.)

Ammianus Marcellinus

1968–1971 Ammianus Marcellinus: *Römische Geschichte*. I–IV. Lateinisch und Deutsch und mit einem Kommentar versehen von Wolfgang Seyfarth. Berlin, 1968–1971. (Schriften und Quellen der alten Welt, 21/1–4.)

Augustinus

1892 *Sancti Aurelii Augustini opera*. Sect. 6. pars 2. *Sancti Aurelii Augustini Contra Felicem; De natura boni; Epistula Secundini; Contra Secundinum*. Ed.: Zycha, Joseph. Pragae–Vindobonae, 1892. (CSEL, 25.)

1895–1923 Augustinus: *Epistulae 1–30. Epistulae 31–123. Epistulae 124–184. Epistulae 185–270. Epistulae: Praefatio et indices*. Ed.: Goldbacher, Alois. Vindobonae, 1895, 1898, 1911, 1923. (CSEL, 34/1–2., 44., 57., 58.)

1955 *Opera Aurelii Augustini*. 14/1–2. *Sancti Aurelii Augustini De Civitate Dei*. Ed.: Dombart, Bernhard–Kalb Alphons. Turnhout, 1955. (Corpus Christianorum Series Latina, 47–48.)

1960 Augustinus Aurelius: *Confessiones = Bekenntnisse*. Hrsg., übers. v. Bernhart, Joseph. München, 1960.

1975 *Szent Ágoston vallomásai*. Ford.: Vass József. Bp., 1975.

Blockley

1981–1983 Blockley, Roger C.: *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapios, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. I–II. Liverpool, 1981–1983.

Eusebius Caesariensis

1932 *Des Eusebius von Cäsarea ausgewählte Schriften*. Bd. 2. *Kirchengeschichte*. Hrsg. v. Häuser, Philipp. München, 1932. (Bibliothek der Kirchenväter, 2.)

158 *Sybillinische Weissagungen*. VII. 123. In: Gauger, 2002. 167.: „Nicht mehr Welt ist die Welt, wenn die Menschen zugrunde gehen.”

159 Sherwood, 2002. 94–116.

160 Gennadius Massiliensis: *De viris illustribus*. 19. In: Richardson, 1896. 69.: „Hic in senecta sua a Pelagianis deceptus et agnoscens loquacitatis culpam silentium usque ad mortem tenuit, ut peccatum quod loquendo contraxerat, tacendo penitus emendaret.”

Firmicus Maternus

1897 *Iulii Firmici Materni Matheseos libri VIII.* Hrsg. v. Kroll, Wilhelm–Skutsch, Franz. Leipzig, 1897. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana: Scriptores Romani.)

1907 Firmicus Maternus: *De errore profanarum religionum.* Hrsg. v. Ziegler, Konrat. Lipsiae, 1907. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.)

1935 *J. Firmici Materni Consultationes Zacchaei et Apollonii Ad normam codicum recognitas adiectis adnotationibus criticis et indicibus.* Ed.: Morin, Germain. Bonn, 1935. (Florilegium patristicum tam veteris quam medii aevi auctores complectens, 39.)

1984 Firmicus Maternus: *Asztrológia. A pogány vallások tévelygéséről.* Ford.: Bollók János. Bp., 1984.

Gennadius Massiliensis

1896 *Gennadius liber De viris illustribus.* Hrsg. v. Richardson, Ernest Cushing. Leipzig, 1896. (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 14.)

Goetz–Patzold–Welwei

2006–2007 Goetz, Hans-Werner–Patzold, Steffen–Welwei, Karl-Wilhelm: *Die Germanen in der Völkerwanderung. Auszüge aus den antiken Quellen über die Germanen von der Mitte des 3. Jahrhunderts bis zum Jahre 453 n. Chr.* Darmstadt, 2006–2007.

Hieronymus

1896 *Hieronymus liber De viris illustribus.* Hrsg. v. Richardson, Ernest Cushing. Leipzig, 1896. (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 14.)

1964 *S. Hieronymi Presbyteri Opera.* Ps. 1. *Opera exegetica* 4. *Commentariorum in Hiezechielem libri XIV.* Ed.: Glorie, François. Turnhout, 1964. (Corpus Christianorum Series Latina, 75.)

1984 *Die Chronik des Hieronymus = Hieronymi Chronicon.* Hrsg. v. Helm, Rudolf–Treu, Ursula. Berlin, 1984. (Eusebius Werke, 7.) (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, 47.)

1996–1999 *S. Eusebii Hieronymi opera. Epistulae.* Pars I. 1–70. Pars II. 71–120. Pars III. 121–154. Ed.: Hilberg, Isidor (1910/1918). Editio altera supplementis aucta cur. Kamptner, Margit. Wien, 1996–1999. (CSEL, 54–56.)

Johannes Chrysostomos

1862–1863 *Sancti Joannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani opera omnia.* Ed.: Migne, Jacques Paul. Paris, 1862–1863. (PG = Patrologiae cursus completus Patrologia Graeca, 48.)

Lactantius

2009 Laktanz: *Divinae institutiones.* Buch 7. *De vita beata.* Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar v. Freund, Stefan. Berlin, 2009.

Marcellinus Comes

1898 Marcellinus Comes: *Chronicon.* In: *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. (II).* Hrsg. v. Mommsen, Theodor. Berlin, 1898. 37–108. (Monumenta Germaniae historica Auctores antiquissimi, 11.)

Orosius

1967 Orosius: *Historiae adversus paganos, Apologeticus.* Ed.: Zangemeister, Karl. Hildesheim, 1967. (CSEL, 5.)

Paulinus Nolanus

1998 Paulinus Nolanus: *Epistulae = Briefe.* I–III. Hrsg. v. Skeb, Matthias. Freiburg im Breisgau, 1998. (Fontes Christiani, 25/1–3.)

1999 *S. Pontii Meropii Paulini Nolani Opera*. Vol. 1. *Epistulae*. Hrsg. v. Hartel, Wilhelm von, ergänzt v. Kamptner, Margit. Wien, 1999. (CSEL, 29.)

1999 *S. Pontii Meropii Paulini Nolani Opera*. Vol. 2. *Carmina, Indices et Addenda*. Hrsg. v. Hartel, Wilhelm von, ergänzt v. Kamptner, Margit. Wien, 1999. (CSEL, 30.)

Philostorgius

1981 Philostorgius: *Kirchengeschichte. Mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*. Hrsg. v. Bidez, Joseph, bearb. v. Winkelmann, Friedhelm. Berlin, 1981. (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, 21.)

PL

Patrologiae Cursus Completus. Series Latina. Vol. 21. *Tyrannii Rufini Aquileiensis Presbyteri Opera omnia*. Ed.: Migne, Jacques Paul. Paris, 1849. Vol. 38. *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi Opera omnia* 3/1. Ed.: Migne, Jacques Paul. Paris, 1841. Vol. 51. *S. Prosperi Aquitani, S. Augustini discipuli, S. Leonis Papae notarii, opera omnia*. Ed.: Migne, Jacques Paul. Paris, 1861. Vol. 61. *Quinti saeculi poetarum series absolvitur, novaque et accuratissima editione donantur S. Paulini Nolani, S. Orientii, S. Auspicii necnon Claudii Marii Victoris, Merobaudis, Paulini Petricordiensis, Amoeni, Secundini, Drepanii Flori, auctoris incerti, opera omnia*. Ed.: Migne, Jacques Paul. Paris, 1861.

Procopius Caesariensis

1978 *Prokop Werke*. Bd. 2. *Gotenkriege*. Hrsg. v. Veh, Otto. München, 1978.

Prosper Aquitanus

1892 Prosper Aquitanus: *Chronicon*. In: *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII.* Hrsg. v. Mommsen, Theodor. Berlin, 1892. 341–449. (Monumenta Germaniae historica Auctores antiquissimi, 9.)

Salvianus

1877 *Salviani presbyteri Massiliensis Libri qui supersunt*. Hrsg. v. Halm, Karl. Berlin, 1877. (Monumenta Germaniae historica Auctores antiquissimi, 1.)

Severus Minoricensis

1996 Severus of Minorca: *Letter on the Conversion of the Jews*. Edited and translated by Bradbury, Scott. Oxford, 1996. (Oxford Early Christian Texts.)

Sulpicius Severus

1866 Sulpicius Severus: *Opera, Sulpicii Severi libri qui supersunt*. Recensuit et commentario critico instruxit Carolus Halm. Vindobonae, 1866. (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 1. benne: *Chronicon*, 3–105., *Dialogorum libri I–II*. 152–216.)

1997 Sulpicius Severus: *Leben des heiligen Martin = Vita sancti Martini*. Hg., übers. v. Smolak, Kurt. Eisenstadt, 1997.

1999 Sulpicius Severus: *Chronica*. Ed.: Senneville-Grave, Ghislaine de. Paris, 1999. (Sources chrétiennes, 441.)

Sybillinische Weissagungen

2002 *Sybillinische Weissagungen*. Hrsg., übers. v. Gauger, Jorg-Dieter. Düsseldorf–Zürich, 2002.

Thompson

1952 Thompson, Edward A.: *A Roman Reformer and Inventor. Being a New Text of the Treatise De Rebus Bellicis*. Oxford, 1952.

Zószimosz

1971–1989 Zosime: *Histoire nouvelle*. Vol. 1–3. Ed.: Paschoud, François. Paris, 1971–1989.

2. Szakirodalom

Adler

2008 Adler, William: Early Christian Historians and Historiography. In: *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*. Eds.: Harvey, Susan Ashbrook–Hunter, David G. Oxford, 2008. 584–602.

Alexander

2004 Alexander, Jeffrey C.: Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Jeffrey, Alexander C.–Eyeran, Ron–Giesen, Bernard et al.: *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley, 2004. 1–30.

Ando

2008 Ando, Clifford: *The Matter of Gods. Religion and the Roman Empire*. Berkeley, 2008. (Transformation of the Classical Heritage, 44.)

Bernays

1961 Bernays, Jacob: *Über die Chronik des Sulpicius Severus. Ein Beitrag zur Geschichte der klassischen und biblischen Studien*. Berlin, 1961.

Bischoff

1989 Bischoff, Bernhard: *Die Abtei Lorsch im Spiegel ihrer Handschriften*. Lorsch, 1989.

Bleckmann

2008 Bleckmann, Bruno: Apokalypse und kosmische Katastrophen. Das Bild der theodosianischen Dynastie beim Kirchenhistoriker Philostorg. In: *Endzeiten. Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen*. Hrsg. v. Brandes, Wolfram–Schmieder, Felicitas. Berlin, 2008. 13–40. (Millennium-Studien, 16.)

Borst

2013 Borst, Arno: *Computus. Zeit und Zahl in der Geschichte Europas*. Berlin, 2013.

Bouhot

1986 Bouhot, Jean-Paul: Hésychius de Salone et Augustin. Lettres 197, 198, 199. In: *Saint Augustin et la Bible*. Ed.: La Bonnardière, Anne-Marie. Paris, 1986. 229–250.

Bousset

1895 Bousset, Wilhelm: *Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des Neuen Testaments und der alten Kirche. Ein Beitrag zur Auslegung der Apokalypse*. Göttingen, 1895.

Bowersock–Brown–Gabar

1999 *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*. Eds.: Bowersock, Glen W.–Brown, Peter–Gabar, Oleg. London–Cambridge, 1999.

Brincken

2000 Brincken, Anna-Dorothee von den: *Historische Chronologie des Abendlandes. Kalenderreformen und Jahrtausendrechnungen. Eine Einführung*. Stuttgart, 2000.

Brown

1995 Brown, Peter: *Autorität und Heiligkeit. Aspekte der Christianisierung des Römischen Reiches*. Stuttgart, 1995.

2003 Brown, Peter: *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity, A. D. 200–1000*. Oxford, 2003.

2012 Brown, Peter: *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350–550 A. D.* Princeton, 2012.

Brunert

1993 Brunert, Maria-Elisabeth: *Das Ideal der Wüstenaskese und seine Rezeption in Gallien bis zum Ende des 6. Jahrhunderts*. Münster, 1993.

Burgess

1993 Burgess, Richard W.: *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana. Two Contemporary Accounts of the Final Years of the Roman Empire*. Oxford, 1993.

1999 Burgess, Richard W.: *Studies in Eusebian and Post-Eusebian Chronography*. Vol. 1. *The Chronici canones of Eusebius of Caesarea. Content and Chronology*. Stuttgart, 1999.

Burrus

1995 Burrus, Virginia: *The Making of a Heretic. Gender, Authority, and the Priscillianist Controversy*. Berkeley, 1995.

Cameron, Al.

2011 Cameron, Alan: *The Last Pagans of Rome*. Oxford, 2011.

Cameron, Av.

1994 Cameron, Averil: *Christianity and the Rhetoric of Empire. The Development of Christian Discourse*. Berkeley, 1994.

Caseau

1999 Caseau, Béatrice: Sacred Landscapes. In: *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*. Eds.: Bowersock, Glen W.–Brown, Peter–Gabar, Oleg. London–Cambridge, 1999. 21–59.

2007 Caseau, Béatrice: Firmicus Maternus. Un astrologue converti au christianisme ou la rhétorique du rejet sans appel. In: *La religion que j'ai quittée*. Ed.: Toller, Daniel. Paris, 2007. 39–63.

Chausson

1997 Chausson, François: Les Egnatii et l'aristocratie italienne des IIe–IVe siècles. In: *Persée*, 2. (1997) 1. sz. 221–331.

Chocheyras

1988 Chocheyras, Jacques: Fin des terres et fin des temps d'Hésychius (Ve siècle) à Béatus (VIIIe siècle). In: *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*. Eds.: Verbeke, Werner–Verhelst, Daniel–Welkenhuysen, Andries. Leuven, 1988. 72–81.

Cook

2003 Cook, Stephen L.: *The Apocalyptic Literature*. Nashville, 2003.

Corradini

2013 Corradini, Richard: Die Ankunft der Zukunft. Babylon, Jerusalem und Rom als Modelle von Aneignung und Entfremdung bei Augustinus. In: *Strategies of Identification: Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe*. Eds.: Pohl, Walter–Heydema, Gerda. Turnhout, 2013. 65–142.

Courcelle

1964 Courcelle, Pierre: *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*. Paris, 1964.

Croke

1982 Croke, Brian: The Originality of Eusebius' Chronicle. In: *American Journal of Philology*, 103. (1982) 2. sz. 195–200.

Dunn

2007 Dunn, Marilyn: Asceticism and monasticism. 2. Western. In: *The Cambridge History of Christianity*. Vol. 2. *Constantine to c. 600*. Eds.: Casiday, Augustine–Norris, Frederick W. Cambridge–New York, 2007. 669–690.

Eco

1999 Eco, Umberto: Die Zeit ist eine Erfindung des Christentums? In: Eco, Umberto–Carrière, Jean-Claude Stephen–Gould, Jay: *Das Ende der Zeiten*. Köln, 1999. 241–245.

Enderle

2013 Enderle, Katharina: Die Vita des Daniel Stylites im Kontext der Endzeiterwartungen um 500. n. Chr. In: *Abendländische Apokalyptik. Kompendium zur Genealogie der Endzeit*. Hrsg. v. Wieser, Veronika–Zolles, Christian–Feik, Catherine et al. Berlin, 2013. 549–562.

Fontaine

1988 Fontaine, Jacques: La perception du temps chez Sulpice Sévère: Contradictions et cohérence. In: *Revue des Études anciennes*, 90. (1988) 163–176.

Fredriksen

1991 Fredriksen, Paula: Apocalypse and Redemption in Early Christianity. From John of Patmos to Augustine of Hippo. In: *Vigiliae Christianae*, 45. (1991) 2. sz. 151–183.

2008 Fredriksen, Paula: *Augustine and the Jews. A Christian Defense of Jews and Judaism*. New York, 2008.

Fredriksen–Irshai

2006 Fredriksen, Paula–Irshai, Oded: Christian Anti-Judaism, Polemics and Policies: From the Second to the Seventh Century. In: *The Cambridge History of Judaism*. Vol. 4. *The Late Roman–Rabbinic Period*. Ed.: Katz, Steven. Cambridge, 2006. 977–1035.

Frye

1983 Frye, Northrop: *The Great Code. The Bible and Literature*. New York, 1983.

Gelzer

1880–1898 Gelzer, Heinrich: *Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie*. Teil 1. *Die Chronographie des Julius Africanus*. Teil 2. *Die Nachfolger des Julius Africanus*. Leipzig, 1880–1898.

Giesen

1999 Giesen, Bernhard: Codes kollektiver Identität. In: *Religion und Identität. Im Horizont des Pluralismus*. Hrsg. v. Gephart, Werner–Waldenfels, Hans. Frankfurt a. M., 1999. 13–43.

Gillett

2002 *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Ed.: Gillett, Andrew. Turnhout, 2002.

Goffart

2006 Goffart, Walter: *Barbarian Tides. The Migration Age and the Later Roman Empire*. Philadelphia, 2006.

Goodrich

2008 Goodrich, Richard J.: *Contextualizing Cassian: Aristocrats, Asceticism, and Reformation in Fifth Century Gaul*. Cambridge, 2008.

Grafton–Williams

2008 Grafton, Antony–Williams, Megan: *Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea*. Cambridge, 2008.

Halsall

2007 Halsall, Guy: *Barbarian Migrations and the Roman West, 376–568*. Cambridge, 2007.

Heather

1996 Heather, Peter: *The Goths*. Oxford–Malden, 1996.

2009 Heather, Peter: Why Did the Barbarians Cross the Rhine? In: *Journal of Late Antiquity*, 2. (2009) 1. sz. 3–29.

2010 Heather, Peter: *Empires and Barbarians. Migration, Development and the Birth of Europe*. Basingstoke–Oxford, 2010.

Heinzelmann

1976 Heinzelmann, Martin: *Bischofsherrschaften in Gallien. Zur Kontinuität römischer Führungsschichten vom 4. bis 7. Jahrhundert*. München, 1976. (Beihefte der Francia, 5.)

Hoffmann

2003 Hoffmann, Hartmut: Der älteste Textzeuge der Chronik des Sulpicius Severus. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 59. (2003) 2. sz. 447–458.

Inglebert

1996 Inglebert, Hervé: Les Romains chrétiens face à l'histoire de Rome. In: *Histoire, Christianisme et Romanités en Occident dans l'Antiquité tardive, IIIe–Ve siècles*. Paris, 1996. 205–295. (Collection des Études Augustiniennes, 145.)

Kitchen

2013 Kitchen, Thomas E.: Apocalyptic Perceptions of the Roman Empire in the Fifth Century A. D. In: *Abendländische Apokalyptik. Kompendium zur Genealogie der Endzeit*. Hrsg. v. Wieser, Veronika–Zolles, Christian–Feik, Catherine et al. Berlin, 2013. 641–660.

Koltun-Fromm

2009 Koltun-Fromm, Naomi: Defining Sacred Boundaries: Jewish–Christian Relations. In: *A Companion to Late Antiquity*. Eds.: Rousseau, Philip–Raithel, Jutta. Oxford–Malden, 2009. 556–571.

Kulikowski

2000 Kulikowski, Michael: Barbarians in Gaul, Usurpers in Britain. In: *Britannia*, 31. (2000) 325–345.

Kürbis

2013 Kürbis, Anja: Der Antichrist im Chorrock. Apokalyptik als Ordnungstheologie. In: *Abendländische Apokalyptik. Kompendium zur Genealogie der Endzeit*. Hrsg. v. Wieser, Veronika–Zolles, Christian–Feik, Catherine et al. Berlin, 2013. 431–450.

Lenski

1997 Lenski, Noel: Initium mali Romano imperio: Contemporary Reactions to the Battle of Adrianople. In: *Transactions of the American Philological Association*, 127. (1997) 129–168.

Leppin

2007 Leppin, Hartmut: *Die Kirchenväter und ihre Zeit*. München, 2007.

Lim

1999 Lim, Richard: Christian Triumph and Controversy. In: *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*. Eds.: Bowersock, Glen W.–Brown, Peter–Gagar, Oleg. London–Cambridge, 1999. 196–218.

Louth

2004 Louth, Andrew: Eusebius and the Birth of Church History. In: *The Cambridge History of Early Christian Literature*. Eds.: Young, France–Ayres, Lewis–Louth, Andrew. Cambridge, 2004. 266–274.

Maas

1992 Maas, Michael: Ethnicity, Orthodoxy and Community in Salvian of Marseille. In: *Fifth-Century Gaul: A Crisis of Identity?* Eds.: Drinkwater, John–Elton, Hugh. Cambridge, 1992. 275–284.

Markus

1989 Markus, Robert A.: *Saeculum: History and Society in the Theology of St. Augustine*. Cambridge, 1989.

1990 Markus, Robert A.: *The End of Ancient Christianity*. Cambridge, 1990. (Magyarul: *Az ókori kereszténység vége*. Ford.: Nemes Krisztina. Bp., 2010.)

1994 Markus, Robert A.: The Latin Fathers. The Problem of the Christian Empire: Imperium and Sacerdotium. In: Markus, Robert A.: *Sacred and Secular. Studies on Augustine and Latin Christianity*. Aldershot, 1994. 92–122.

2001 Markus, Robert A.: Living within the Sight of the End. In: *Time in the Medieval World*. Eds.: Humphrey, Chris–Ormrod, W. Mark. York, 2001. 23–34.

Matthews

2010 Matthews, John: *Roman Perspectives. Studies in the Social, Political and Cultural History from the First to the Fifth Centuries*. Oxford, 2010.

McGinn

1994 McGinn, Bernard: Teste David cum Sibylla: The Significance of the Sibylline Tradition in the Middle Ages. In: McGinn, Bernard: *Apocalypticism in the Western Tradition*. Aldershot, 1994. 7–35.

2000 McGinn, Bernard: *Antichrist: Two Thousand Years of the Human Fascination with Evil*. New York, 2000.

Meier–Patzold

2010 Meier, Mischa–Patzold, Steffen: *August 410 – ein Kampf um Rom*. Stuttgart, 2010.

Mommsen

1894 Mommsen, Theodor: Zu Firmicus Maternus. In: *Hermes*, 29. (1894) 3. sz. 468–472.

Mratschek

2002 Mratschek, Sigrid: *Der Briefwechsel des Paulinus von Nola. Kommunikation und soziale Kontakte zwischen christlichen Intellektuellen*. Göttingen, 2002. (Hypomnemata, 134.)

Muhlberger

1990 Muhlberger, Steven: *The Fifth-Century Chroniclers: Prosper, Hydatius and the Gallic Chronicler of 452*. Leeds, 1990.

Palmer

2013 Palmer, James: The Ordering of Time. In: *Abendländische Apokalyptik. Kompendium zur Genealogie der Endzeit*. Hrsg. v. Wieser, Veronika–Zolles, Christian–Feik, Catherine et al. Berlin, 2013. 605–618.

Pohl

2002 Pohl, Walter: *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*. Stuttgart, 2002.

Pohl–Gantner–Payne

2012 *Visions of Community in the Post-Roman World: The West, Byzantium and the Islamic World, 300–1100*. Eds.: Pohl, Walter–Gantner, Clemens–Payne, Richard. Farnham–Burlington, 2012.

Potestà

2011 Potestà, Gian Luca: The Vaticinium of Constans. Genesis and Original Purposes of the Legend of the Last World Emperor. In: *Millennium: Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.*, 8. (2011) 271–290.

Rapp

2005 Rapp, Claudia: *Holy Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*. Berkeley–Los Angeles, 2005.

Rebenich

2009 Rebenich, Stefan: Christian Asceticism and Barbarian Incursion: The Making of a Christian Catastrophe. In: *Journal of Late Antiquity*, 2 (2009) 1. sz. 49–59.

Roberts

1992 Roberts, Michael: Barbarians in Gaul: The Response of the Poets. In: *Fifth-Century Gaul: A Crisis of Identity?* Eds.: Drinkwater, John–Elton, Hugh. Cambridge, 1992. 97–106.

Rosenberg–Grafton

2010 *Cartographies of Time. A History of the Timeline*. Eds.: Rosenberg, Daniel–Grafton, Anthony. Princeton, 2010.

Rousseau–Raithel

2009 *A Companion to Late Antiquity*. Eds.: Rousseau, Philip–Raithel, Jutta. Oxford–Malden, 2009.

Rubenson

2007 Rubenson, Samuel: Asceticism and Monasticism. 1. Eastern. In: *The Cambridge History of Christianity*. Vol. 2. *Constantine to c. 600*. Eds.: Casiday, Augustine–Norris, Frederick W. Cambridge–New York, 2007. 637–668.

Salzman

2002 Salzman, Michele R.: *The Making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire*. Cambridge, 2002.

Sarris

2011 Sarris, Peter: *Empires of Faith. The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500–700*. Oxford, 2011.

Senneville-Grave

1999 Senneville-Grave, Ghislaine de: Introduction. In: Sulpicius Severus: *Chronica*. Paris, 1999. (Sources chrétiennes, 441.)

Sherwood

2002 Sherwood, Yvonne: 'Not with a Bang but a Whimper': Shrunk Apocalypses of the Twentieth Century and the Book of Qoheleth. In: *Apocalyptic in History and Tradition*. Eds.: Rowland, Christopher–Barton, John. Sheffield, 2002. 94–116.

Siegert

1991 Siegert, Bernhard: Der Untergang des römischen Reichs. In: *Paradoxien, Dissonanzen, Zusammenbrüche. Situationen offener Epistemologie*. Hrsg. v. Gumbrecht, Hans Ulrich–Pfeiffer, Ludwig. Frankfurt a. M., 1991. 495–514.

Simon

1986 Simon, Marcel: *Verus Israel. A Study of the Relations between Christians and Jews in the Roman Empire, 135–425*. Oxford, 1986.

Smith

2007 Smith, Julia M. H.: *Europe after Rome. A New Cultural History, 500–1000*. Oxford, 2007.

Stancliffe

1983 Stancliffe, Clare: *St. Martin and His Hagiographer. History and Miracle in Sulpicius Severus*. Oxford, 1983.

Steinacher

2015 Steinacher, Roland: *Die Vandalen. Aufstieg und Fall römischer Barbaren*. Stuttgart, 2015.

Stevens

1995 Stevens, Wesley: *Cycles of Time and Scientific Learning in Medieval Europe*. Aldershot, 1995.

Stroumsa

2007 Stroumsa, Guy G.: Religious Dynamics between Christians and Jews in Late Antiquity (312–640). In: *The Cambridge History of Christianity*. Vol. 2. *Constantine to c. 600*. Eds.: Casiday, Augustine–Norris, Frederick W. Cambridge–New York, 2007. 151–172.

Thorndyke

1918 Thorndyke, Lynn: A Roman Astrologer as a Historical Source. In: *Classical Philology*, 8. (1918) 4. sz. 415–435.

Tolan

2010 Tolan, John: The Legal Status of Religious Minorities in the Medieval Mediterranean World: A Comparative Study. In: *Hybride Kulturen im mittelalterlichen Europa*. Hrsg. v. Borgolte, Michael. Berlin, 2010. 141–149.

Trompf

2000 Trompf, Garry W.: Consolidations of History under the Decling Western Empire: Sulpicius and Orosius. In: Trompf, Garry W.: *Early Christian Historiography: Narratives of Retributive Justice*. London, 2000. 283–322.

Trout

1999 Trout, Dennis E.: *Paulinus of Nola. Life, Letters, and Poems*. Berkeley, 1999.

Vaesen

1988 Vaesen, Jo: Sulpice Sévère et la fin des temps. In: *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*. Eds.: Verbeke, Werner–Verhelst, Daniel–Welkenhuysen, Andries. Leuven, 1988. 49–71.

Van Anel

1976 Van Anel, G. K.: *The Christian Concept of History in the Chronicle of Sulpicius Severus*. Amsterdam, 1976.

1980 Van Anel, G. K.: Sulpicius Severus and Origenism. In: *Vigiliae Christianae*, 34. (1980) 278–287.

Veyne

2008 Veyne, Paul: *Als unsere Welt christlich wurde. Aufstieg einer Sekte zur Weltmacht*. München, 2008.

Wallraff

2010 Wallraff, Martin: The Beginnings of Christian Universal History: From Tatian to Julius Africanus. In: *Zeitschrift für antikes Christentum*, 14. (2010) 540–555.

Weber

1997 Weber, Stefan: *Die Chronik des Sulpicius Severus. Charakteristika und Intentionen*. Trier, 1997.

Webster–Brown

1997 *The Transformation of the Roman World, A. D. 400–900*. Eds.: Webster, Leslie–Brown, Michelle. Berkeley–Los Angeles, 1997.

Wickham

2005 Wickham, Chris: *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400–800*. Oxford, 2005.

2009 Wickham, Chris: *The Inheritance of Rome. A History of Europe from 400–1000*. London, 2009.

Wickham–Cameron–Ward–Perkins–Whitby

2000 *Late Antiquity: Empire and Successors, A. D. 425–600*. Eds.: Wickham, Chris–Cameron, Averil–Ward–Perkins, Bryan–Whitby, Michael. Cambridge, 2000 (The Cambridge Ancient History, 14.)

Wieser

2014 Wieser, Veronika: Roms wilde Völker. Grenzüberschreitungen und Untergangsstimm(ung)en im letzten Jahrhundert des römischen Imperiums. In: *Völker der Endzeit. Apokalyptische Vorstellungen und politische Szenarien*. Hrsg. v. Schmieder, Felicitas–Brandes, Wolfgang–Voß, Rebekka. Berlin, 2014. 661–692.

Wolfram

1977 Wolfram, Herwig: Die Schlacht von Adrianopel. In: *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 114. (1977) 227–250.

1998 Wolfram, Herwig: *Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike und Mittelalter*. München, 1998.

Wood

1992 Wood, Ian: Continuity or Calamity? The Constraints of Literary Models. In: *Fifth-Century Gaul: A Crisis of Identity?* Eds.: Drinkwater, John–Elton, Hugh. Cambridge, 1992. 9–18.

1997 Wood, Ian: The Transmission of Ideas. In: *The Transformation of the Roman World, A. D. 400–900*. Eds.: Webster, Leslie–Brown, Michelle. Berkeley–Los Angeles, 1997. 111–127.

Woods

2009 Woods, David: Late Antique Historiography: A Brief History of Time. In: *A Companion to Late Antiquity*. Eds.: Rousseau, Philip–Raithel, Jutta. Oxford–Malden, 2009. 357–371.

Young

1997 Young, Frances: *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*. Cambridge, 1997.

2008 Young, Frances: Interpreting Scripture. In: *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*. Eds.: Harvey, Susan Ashbrook–Hunter, David G. Oxford, 2008. 845–863.

VERONIKA WIESER

THE CHRONICLE OF SULPICIUS SEVERUS AND THE ESCHATOLOGICAL EXPECTATIONS OF THE LATE FOURTH CENTURY

This paper discusses the importance of eschatological ideas within the historiographical concepts in the Late Roman Empire. It reflects how Christian scholars could use the prophecies in the Bible and their exegesis as a possibility to experiment with their ideas about temporal concepts and to express social change, crises or decline. Military conflicts between Romans and so-called Barbarians, the diversity and disunity of the Christian community accompanied by portentous signs represent the framework in which Christian intellectuals as Augustine or Jerome tried to explain their current situation in historical terms. To follow these questions this article proposes a context-orientated analysis of a rather unknown world chronicle written by Sulpicius Severus. In his chronicle the author announces the approaching end of the world but presents at the same time a vision of the Roman-Christian society that transcends the simple enumeration of apocalyptic destruction and terror. Most of all he attempts to establish a certain degree of historical continuity between the past, the present and the future of the Christian community which is at the same time inextricably connected to his own very local and specific religious context in Aquitaine.